

Imam Reza (A.S) International
Foundation for Culture and Arts

Farhange Razavi

Online ISSN: 2345-2560

<https://www.farhangerazavi.ir>

Investigating the Ethics and Methods of Promoting Virtues and Preventing Vices as Presented in Imam Reza (A.S) Teachings

Hossein Javadinia¹

1. Assistant Professor, Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran: javadinia@cfu.ac.ir

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
September 09, 2023

In Revised Form:
September 17, 2023

Accepted:
September 28, 2023

Published Online:
November 5, 2024

Keywords

The Promotion of Virtue and the Prevention of Vice is one of the most important religious duties, indeed, the very foundation of their establishment, the continuous social reform, and the constant guardianship of society against various afflictions and threats. Today, this duty is at the center of social and domestic media attention. However, the numerous tensions and conflicts reported in domestic and foreign media regarding its implementation indicate that both society is not fully aware of the status and importance of this issue, and its executors need more study, deeper understanding, and serious training in terms of implementation methods and ethical requirements. One of the rich sources for understanding this issue is the scientific and practical conduct of Imam Reza (p.b.u.h). Having examined the narrations attributed to Imam Reza (p.b.u.h) and collected the relevant materials on the methods and ethical requirements of this duty, the author has endeavored to present a comprehensive research on the viewpoint of that esteemed Imam to the esteemed readers, through accurate categorization, fluent translation, and necessary explanations. According to the Razavi knowledge, the activism of one who enjoins good and forbids evil, utilizing various methods, is manifested in three stages: the heart, speech, and action, and is embodied in the belief of the enjoiner and the forbidders and the scientific and practical awareness of the addressee. Morality and wisdom are the foundation of this duty. And the necessity of wisdom is the presence of certain qualities in the soul of the Promotion and the Prevention, and a framework for their actions. And the more these factors are manifested, the more effective and lasting this duty will be.

The Promotion of Virtue and the Prevention of Vice, methods of Prevention of Vice, the Razavi conduct, Imam Reza (p.b.u.h).

Cite this The Author (s): javadinia, H. (2024). Methods and ethical necessities of the Promotion of Virtue and the Prevention of Vice in the Razavi knowledge : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 12, Issue 3, Autumn 2024, Serial Number 47 – (149- 185)- [DOI:10.22034/farzv.2023.415584.1914](https://doi.org/10.22034/farzv.2023.415584.1914)

Introduction

the Promotion of Virtue and the Prevention of Vice means compelling people towards Virtues deeds and preventing them from Vices actions. An act that is considered Virtue from the perspective of reason or religion is known as 'ma'ruf', and an act that is considered Vice is known as 'munkar'. This duty is one of the most important religious commandments, indeed, the very foundation of their establishment, the continuous social reform, and the constant guardianship of society against various afflictions and threats. The right of individuals in a society to supervise each other's social behavior arises from their interconnected destinies. The Quran has mentioned the establishment of this duty as one of the noble attributes of believers and as a prominent characteristic of Islamic governance. Today, this duty has become the focus of societal and academic attention. However, the numerous tensions and conflicts reported in domestic and foreign media regarding its implementation indicate that society must be further acquainted with the status and importance of this issue. Moreover, through systematic education, its executors must be given a deeper understanding of this duty in terms of implementation methods and ethical requirements. One of the richest sources for understanding this topic is the scientific and practical life of Imam Reza. This research endeavors to delve into this tradition, to gather the narrations related to its methods and ethical and executive requirements, and by means of precise categorization, fluent translation, and necessary explanations, to present a comprehensive research on the viewpoint of that exalted Imam to the esteemed readers.

In terms of its objective, this research is applied, and in terms of its execution, it is a descriptive library-based study. According to Razavi knowledge, the activism of the Promotion of Virtue and the Prevention of Vice, is manifested in three successive stages: the heart, speech, and action. This is achieved through the believer's own conviction and the scientific and practical awareness of the audience. The belief of the promotion and prevention necessitates that he or she be pleased in their heart with obedience to God and grieved by disobedience to Him. This inner joy or sadness inevitably has external manifestations (such as not greeting, leaving, or not cooperating) and in this way, it conveys to the recipient that he approves of their good deeds, is displeased with their bad deeds, and wishes for them to stop. The verbal stage emphasizes the awareness of the wrongdoer, as they may sometimes be ignorant and need to learn, sometimes have a superficial understanding and need deeper knowledge, sometimes make mistakes in identifying the specific error, sometimes be negligent, or sometimes be led astray by worldly desires and greed. In all these cases, awareness can free them from ignorance, superficial understanding, mistaken judgment, negli-

gence, or improper inclination and introduce them to the beautiful face of truth. Awareness can be achieved through various methods, including: advice, analysis and explanation, stating worldly benefits and harms or otherworldly rewards and punishments, stating the result and outcome of actions, warning, guidance and counseling, explaining the wisdom behind rulings, persuasive arguments, dialogue, and debate. In the third stage, the promotion and prevention, relying on constructive behaviors, strengthens the practical dimension of awareness in the recipient and, through various methods (such as: offering suitable alternatives, encouraging the honest and thanking the benevolent, a different approach to children, and constructive criticism of those in charge), demonstrates the practical application of this duty. The intertwining of laws and ethics in the verses of the Quran and the life of Imam Reza, as well as the repetition and explanation of the word 'aql' (reason) in many narrations attributed to him regarding the Promotion of Virtue and the Prevention of Vice, indicates that ethics and wisdom are the foundation of this duty and neglecting them will not only diminish the impact of this duty but will also create tension with others and cause them to turn away from religion. According to Razavi knowledge, the foundation of all religious teachings, especially the Promotion of Virtue and the Prevention of Vice, is based on wisdom and must be carried out wisely. A wise person possesses qualities that shape their religious character and organize their speech and behavior. Wisdom in carrying out this duty requires certain qualities within the Promotion and Prevention, as well as a framework for their actions. These qualities include: knowledge and skill, being exemplary, being well-groomed and observing hygiene, politeness in speech and behavior, patience, gentleness, controlling anger, forgiveness, fairness, friendship with people, avoiding harm, having a pleasant demeanor, and being optimistic about one's fellow believers. The framework includes: considering the level of understanding and knowledge of the audience, respecting the conditions and circumstances of the individual, preventing conflict, avoiding arguments, not interfering in lawful and permissible matters, and respecting the boundaries of society. The more these qualities are manifested in the promotion and prevention, the more effective and lasting this duty will be. Based on this, the promotion and prevention must correctly identify the Virtue and the Vice as not to do the opposite; that is, they must not invite to the Vice or discourage from the Virtue, which is itself a mistake. The effectiveness of this awareness depends on sufficient skill to know how to perform this duty through speech and behavior. The most effective method of inviting to virtue and forbidding vice is for the promotion and prevention to be a role model; that is, by his actions, he invites to virtue and forbids vice. For, positive and sublime self-transformation is the key to changing others, and every

reformer must himself be righteous and just in order to be able to reform others. Otherwise, a quality that is not rooted in one's soul will not have a lasting external manifestation. According to Razavi knowledge, while verbal invitation is necessary and has its place, the impact and significance of actions are far greater and more influential. This realization has led to the exceptional manifestation of exemplary qualities in the practical lives of the Imams, particularly Imam Reza, making them a practical model and a reliable example for people and followers. Important tools for invitation and as a sign of being exemplary in the promotion and prevention are politeness in speech and conduct, and patience in the face of the difficulties of carrying out this duty. With this foundation, the promotion and prevention reaches a level of understanding in thought and calmness in behavior that prevents them from being harsh in speech or violent in behavior towards others. While controlling their anger, they deal with others with tolerance, gentleness, fairness, and forgiveness. With a pleasant demeanor, friendly and humble behavior towards others, they sow the seeds of friendship and love, spreading an atmosphere of equality and brotherhood, and preparing others to listen to and accept well-meaning and compassionate advice. According to Razavi knowledge, the promotion and prevention must carry out this duty with utmost wisdom. This means speaking about religious teachings in a way that is appropriate to the level of understanding and comprehension of the audience, and considering their circumstances and conditions, without placing a burden on them that is beyond their capacity. Additionally, to prevent conflict, disputes, and potential mistakes, they should minimize the factors that could lead to them and avoid arguments and disagreements, even when they are right. The promotion and prevention guards the boundaries of society against the normalization of sins but does not create prohibitions or obstacles for actions that reason and religion deem lawful and permissible.

روش‌ها و بایسته‌های اخلاقی امر به معروف و نهی از منکر در معارف رضوی

حسین جوادی‌نیا^۱

javadinia@cfu.ac.ir

۱. استادیار گروه آموزش معارف دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	«امر به معروف و نهی از منکر» از مهم‌ترین فریضه‌های دینی بلکه عامل برپایی آن‌ها، اصلاح مستمر اجتماعی و پاسبانی پیوسته از حریم جامعه در برابر آفت‌ها و تهدیدهای گوناگون است. امروزه این فریضه در کانون توجهات اجتماعی و رسانه‌های داخلی است، ولی تنش‌ها و کشمکش‌های فراوانی که از اجرای آن در رسانه‌های داخلی و خارجی گزارش می‌شود، بیانگر این نکته است که هم جامعه با جایگاه و اهمیت این موضوع به‌درستی آشنا نشده و هم مجریان آن، از نظر شیوه‌های اجرا و بایسته‌های اخلاقی به مطالعه بیشتر، درک عمیق‌تر و آموزش جدی‌تر نیاز دارند. یکی از منابع غنی برای شناخت این موضوع، سیره علمی و عملی امام رضا (علیه السلام) است. نویسنده پس از بررسی روایات نقل شده از امام رضا (علیه السلام) و گردآوری موارد مرتبط با روش‌ها و بایسته‌های اخلاقی این فریضه، تلاش کرده با دسته‌بندی دقیق، ترجمه روان و توضیح لازم، پژوهشی جامع از دیدگاه آن امام همام را به پیشگاه خوانندگان ارجمند تقدیم کند. مطابق معارف رضوی، کنشگری امر به معروف و ناهمی از منکر با بهره‌گیری از روش‌های گوناگون به ترتیب در سه مرحله قلبی، گفتاری و رفتاری و در قالب باورمندی امر و ناهمی و آگاه‌سازی علمی و عملی مخاطب نمود دارد. اخلاق‌مداری و خردمندی، پایه این فریضه است و لازمه خردمندی، صفاتی در نفس امر و ناهمی و چهارچوبی در عمل آن‌هاست و هرچه این عوامل نمود بیشتری داشته باشد، این فریضه نیز اثرگذاری بهتر و ماندگارتر خواهد داشت.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها	امر به معروف و نهی از منکر، روش‌های نهی از منکر، سیره رضوی، امام رضا (علیه السلام)

استناد: جوادی‌نیا، حسین: (۱۴۰۳). روش‌ها و بایسته‌های اخلاقی امر به معروف و نهی از منکر در معارف رضوی: فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۲، شماره ۳، پاییز، شماره پیاپی ۴۷ - (۱۴۹-۱۸۵).

DOI:10.22034/farzv.2023.415584.1914

ناشر: بنیاد بین‌المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

«امر به معروف و نهی از منکر، راه پیامبران و شیوه درستکاران است، [بلکه] واجب مهمی است که به واسطه آن، دیگر واجب‌ها برپا می‌شود؛ راه‌ها امن، درآمدها حلال و حقوقی که به ستم گرفته شده، [به صاحبانش] بازگردانده می‌شود. [همچنین] زمین آباد و از دشمنان انتقام گرفته شده و کارها رو به راه می‌گردد» (کلینی، ۱۳۶۵ق، ج ۵: ۵۶). این فریضه، چونان ستون خیمه دین است (همان: ۵۵) و بدون اجرای درست آن، دیگر احکام فرصت ظهور و بروز شایسته را نخواهند یافت. از این رو، برای اجرای درست آن و جلوگیری از تنش‌های احتمالی، شناخت روش‌ها و بایسته‌های اخلاقی این فریضه از منابع غنی دینی ضروری است. یکی از این منابع، گفتارها و رفتارهای امام رضا علیه السلام و سلوک عملی ایشان در این باره است. در این پژوهش تلاش داریم با کاوش در این سیره، با دیدگاه آن حضرت بیشتر آشنا شویم.

۱-۱. پیشینه پژوهش

درباره دیدگاه امام رضا علیه السلام به امر به معروف و نهی از منکر، پژوهش‌هایی انجام شده است؛ از جمله دستغیب (۱۳۹۰)، چکیده‌ای از مقاله‌ها با عناوین گوناگون را منتشر کرده که به صورت کوتاه، به توضیح برخی از سخنان و سیره امام رضا علیه السلام پرداخته‌اند. کشاورز یامچی (۱۳۹۸) بدون استناد به منابع معتبر روایی، مخاطب‌شناسی این فریضه را از منظر سیره رضوی الگوبرداری کرده است. خاتمی (۱۳۹۲) نیز در مقاله‌ای با استناد به حدود ۳۰ روایت رضوی که بیشتر از منابع متأخر استخراج شده، روش‌های تأثیرگذار این فریضه را بررسی کرده است؛ ولی در پژوهش حاضر، نویسنده پس از بررسی روایات نقل شده از امام رضا علیه السلام، حدود ۹۰ روایت از ایشان را که مرتبط با روش‌ها و بایسته‌های اخلاقی این فریضه بوده از منابع متقدم استخراج و تلاش کرده با دسته‌بندی دقیق، ترجمه روان و توضیح لازم، پژوهشی جامع از دیدگاه آن امام همام را به پیشگاه خوانندگان ارجمند تقدیم نماید.

۱-۲. معناسناسی

«معروف» یعنی شناخته‌شده (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۹: ۲۳۶؛ فیومی، ۱۴۲۸ق: ۲۱۰) و «منکر» یعنی ناشناس (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۵: ۲۳۳؛ فیومی، ۱۴۲۸ق: ۳۲۱) و در اصطلاح، کاری که از دیدگاه عقل یا شرع نیک شمرده شود، معروف و کاری که بد به شمار رود منکر نامیده می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۵۶۱؛ طریحی، ۱۳۶۲، ج ۵: ۹۳)؛ به سخن دیگر،

هر کاری که مصداق فرمانبرداری خداوند است، معروف و هر کاری که مصداق نافرمانی او است منکر است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۸۰۷)؛ پس معروف شامل همه نیکی‌ها و منکر شامل همه بدی‌هاست؛ با این توضیح، امر به معروف و نهی از منکر یعنی واداشتن به نیکی‌ها و بازداشتن از بدی‌ها.

۱-۳. دلیل نام‌گذاری

کارهای نیک معروف نامیده شده، زیرا برای فطرت پاک انسان و سرشت نخستین آشناست و به آن گرایش دارد، ولی کارهای ناپسند منکر نامیده شده، زیرا برای فطرت پاک انسان و سرشت نخستین ناآشنا، بلکه از آن گریزان و بیزار است (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۳: ۳۷)؛ چراکه پروردگار، نفس انسان را به شناخت خوبی‌ها و بدی‌ها مجهز کرده است (شمس، ۸ و ۷). بر این اساس، بسیاری از کارهای نیک به آموزش نخستین نیاز ندارند؛ زیرا برخاسته از سرشت پاک انسانی است، ولی کارهای بد به آموزش نیاز دارند، زیرا برخاسته از منعی غیر از گوهر پاک انسانی است و سرشت نخستین آن‌ها را نمی‌شناسد (ن.ک. کریمی، ۱۳۹۰: ۱۳-۲۰). نخستین گناه برای نفس دشوار است، زیرا بر خلاف سرشت پاک او است؛ پس با ترس، اضطراب، دلهره و نگرانی همراه است، ولی پس از چند بار تکرار به آن خومی‌گیرد و تکرارش عادی خواهد شد؛ از این‌رو، تکرار گناه کوچک، همانند انجام گناه بزرگ است (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۲۸۸). وقتی قبح نافرمانی و زشتی گناه در نگاه انسان فرو ریزد، برای انجام گناهان دیگر نیز آماده می‌شود؛ امام رضا (علیه السلام) فرمود: «الصفائر من الذنوب طرق إلى الكبائر و من لم یخف الله فی القلیل لم تخفه فی الكثير» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۸۰)؛ «گناهان کوچک راهی به سوی گناهان بزرگ است و آنکه در [انجام گناه کوچک و] اندک از خدا نترسد، در [انجام گناه بزرگ و] بسیار [هم] از او نمی‌ترسد.»

۱-۴. اهمیت

حق نظارت افراد یک جامعه بر رفتار اجتماعی یکدیگر، ناشی از پیوند سرنوشت آن‌هاست (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۳: ۳۷ و ۳۸)؛ چراکه افراد یک جامعه چونان مسافران یک کشتی‌اند و رفتارهای اجتماعی‌شان در سلامت یا غرق شدن آن کشتی و مسافران مؤثر است (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۷: ۵۰). آنکه پبله‌ای به دور خود تنیده و به خوب و بد جامعه بی‌توجه است، رنگی از زندگی اجتماعی ندارد و «چونان مرده‌ای در میان زندگان است» (طبرسی، ۱۳۸۵، ج ۱، ۵۲). امر به معروف و نهی از منکر، اصلاح مستمر اجتماعی (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲: ۲۴) و پاسبانی پیوسته

از حریم جامعه، در برابر آفت‌ها و تهدیدهای گوناگون است. قرآن کریم برپایی این فریضه را از صفات والای مؤمنان (آل عمران، ۱۱۰) و از ویژگی‌های بارز حکومت اسلامی یاد می‌کند (حج، ۴۱) و می‌فرماید: «و باید از شما گروهی باشد که به نیکی فرا خوانند و به کار شایسته فرمان دهند و از کار ناپسند باز دارند و اینانند که رستگارند» (آل عمران، ۱۰۴). این فریضه، عامل برپایی عدالت اجتماعی است (کلینی، ۱۳۶۵ ق، ج ۵: ۵۵) و رها کردن آن، مساوی است با اوج گرفتن ناهنجاری‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و در نتیجه، خالی ماندن صحنه مدیریت جامعه برای افراد بدکار و ناشایست. در چنین شرایطی، دعا برای برطرف شدن مشکلات ناشی از مدیریت غلط ناهلانی که رشته امور را به دست گرفته‌اند، بی‌اثر خواهد بود؛ چراکه این شرایط، نتیجه رها کردن آن فریضه و بی‌توجهی به گسترش بدی‌ها و کوتاهی در رفع و اصلاح آن است؛ از این رو، امام رضا (علیه السلام) فرمود: «لَتَأْمُرَنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَ لَتَنْهَيْنَنَّ عَنِ الْمُنْكَرِ أَوْ لَيَسْتَعْمَلَنَّ عَلَيْكُمْ شِرَارَكُمْ فَيَدْعُو خِيَارَكُمْ فَلَا يُسْتَجَابُ لَهُمْ» (کلینی، ۱۳۶۵ ق، ج ۵: ۵۶) «امر به معروف و نهی از منکر کنید و گرنه بدان بر شما مسلط می‌شوند، آن‌گاه نیکانتان دعا می‌کنند، ولی دعایشان مستجاب نمی‌شود.» امام رضا (علیه السلام) در سخنی دیگر از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نقل کرده است: «إِذَا أُمَّتِي تَوَاكَلَتِ الْأُمَرَ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ فَلْيَأْدُنُوا بِوَقَاعِ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى» (همان: ۵۹) «هرگاه امت من امر به معروف و نهی از منکر را [انجام نداده بلکه] به یکدیگر واگذار کنند، منتظر عذابی از سوی خدا باشند.» یکی از آن عذاب‌ها آن است که حاکمان، حرمت بزرگان و نیکان را پاس نداشته و بی‌توجه به اعتراض و انتقادشان، بی‌پروا ستم می‌کنند.^۱

۲. روش‌ها

اجرای امر به معروف و نهی از منکر مرحله‌ای دارد. در هر مرحله، شیوه‌های گوناگونی فراروی امر و ناهی است و بایستی آسان‌ترین شیوه را به کار گیرد (فاضل مقداد، ۱۴۱۹ ق، ج ۱: ۴۰۷).

۲-۱. مرحله قلبی

کمترین نشان باورمندی به آموزه‌های دینی آن است که امر و ناهی از فرمانبرداری خداوند، خشنود و از نافرمانی او اندوهگین می‌شوند. این شادی یا ناراحتی درونی، آثار بیرونی نیز دارد مانند: لبخند زدن یا اخم کردن (کلینی، ۱۳۶۵ ق، ج ۵: ۵۸) و به این شیوه به مخاطب می‌فهمانند

۱. غزالی عبارت «يَدْعُو خِيَارَكُمْ فَلَا يُسْتَجَابُ لَهُمْ» را چنین معنا کرده است: «معناه تسقط مهابتهم من أعين الأشرار فلا يخافونهم» (غزالی، ج ۷: ۷) «معنایش آن است که حرمت خوبان در نگاه ستمکاران فرو ریخته و دیگر ترسی از آنان ندارند.»

که کار نیک او را تایید و حمایت می‌کنند و از کار بد او ناراحت و خواهان توقف آن هستند. خشنودی قلبی به کار نیک یا بد دیگران، به این معناست که اگر امر یا ناهی در آن شرایط بودند یا در آینده چنان شرایطی برایشان فراهم آمد، همان رفتار را انجام خواهند داد؛ از این رو، امام رضا علیه السلام فرمود: «من غاب عن أمر فرضی به کان کمن شهده و أتاه» (ابن بابویه، ۱۳۵۷: ۳۹۲)؛ «کسی که از [مکان انجام] کاری غایب باشد ولی به آن [کار خوب یا بد] خشنود باشد، چونان کسی است که [در صحنه عمل] حاضر بوده و آن را انجام داده است.» در اینجا به سه نمونه از سیره رضوی اشاره می‌کنیم.

۲-۱-۱. سلام نکردن

زید بن موسی^۱ در مدینه خروج کرد و جنگ و کشتار به راه انداخت (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۳۴). هنگامی که نزد مأمون آمد، او به زید احترام گذاشت. امام رضا علیه السلام آنجا حضور داشت. زید به او سلام کرد، ولی امام جوابش را نداد. زید گفت: من پسر پدرت هستم، ولی جواب سلامم را نمی‌دهی؟! امام فرمود: «أنت أخی ما أطعت الله فإذا عصیت الله فلا إیاء بیننا و بینک» (ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹ ق، ج ۴: ۳۶۱)؛ «تو برادر منی تا زمانی که خدا را فرمان بری، ولی زمانی که خدا را نافرمانی کنی، میان من و تو [رابطه] برادری نیست.»

۲-۱-۲. ترک کردن

محمد بن فضیل گوید: امام رضا علیه السلام درباره این آیه که «همانا [خدا] در کتاب [قرآن، این حکم را] بر شما فرو فرستاده که هر گاه شنیدید آیات خدا مورد انکار و ریشخند قرار می‌گیرند، پس با آنان منشینید تا به سخنی غیر از آن درآیند؛ [و اگر با آنان بنشینید] در این صورت شما هم مانند آن‌ها خواهید بود» (نساء، ۱۴۰) فرمود: «إذا سمعت الرجل یجحد الحق و یکذب به و یقع فی أهله فقم من عنده و لا تقاعد» (عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ج ۱: ۲۸۱)؛ «هر گاه شنیدی که کسی حق را انکار می‌کند و دروغ می‌شمارد و به پیروانش بدگویی می‌کند [ولی توان اصلاح او را نداری]، از نزدش برخیز و با او هم‌نشین مشو.»

۱. زید بن موسی، فرزند امام کاظم و برادر امام رضا است. وی در قیام علویان عراق طی سال‌های ۱۹۹ و ۲۰۰ ق. شرکت کرد و با تصرف بصره، خانه‌های عباسیان را غارت کرد و به آتش کشید و به زیدالتنار معروف شد، ولی سرانجام شکست خورد و نزد مأمون به مرو فرستاده شد. ک. ابن الأثیر، ۱۳۸۵ ق، ج ۶: ۳۱۰؛ ابن مسکویه، ۱۳۷۶ ق، ج ۴: ۱۱۸.

۲-۱-۳. همکاری نکردن

گاهی به دلایلی نمی‌توان مخاطب را از ستم باز داشت؛ مثلاً امر یا ناهی، توان کافی ندارد یا ترس جانی دارد؛ امام رضا علیه السلام فرمود: «و الأمر بالمعروف و النهی عن المنکر واجب ان إذا أمکن و لم یکن خیفۃ علی النفس» (صدوق، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۲۵)؛ «امر به معروف و نهی از منکر زمانی واجب است که ممکن باشد و ترس [از زیان] بر جان نباشد». در چنین شرایطی لازم است از همکاری با ستمگر پرهیز کند و او را برای رسیدن به مقصودش یاری ننماید تا در گناهش شریک نشود؛ امام رضا علیه السلام فرمود: «من أحب عاصیا فهو عاص و من أحب مطیعاً فهو مطیع و من أعان ظالماً فهو ظالم و من خذل عادلاً فهو ظالم» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۳۵) «هر کس گنهکاری را [برای نافرمانی‌اش] دوست بدارد، گنهکار است و هر کس فرمانبردار [خداوند] را دوست بدارد، خود [نیز بنده‌ای] فرمانبردار است. هر کس به ستمگری کمک کند، ستمکار است و [نیز] هر کس دادگری را خوار کند، ستمکار است.» در جریان پذیرش ولایت عهدی مأمون، برخی ساده‌لوحان به امام رضا علیه السلام خرده گرفته و آن را دلیلی بر همکاری ایشان با وی دانستند. امام با بیان اینکه آن مقام را به اجبار پذیرفته و شرط گذاشته که در هیچ کاری دخالت نکند (طبرسی: ۳۳۳ و ۳۳۴)، وضعیت خود را همانند ناچارِ یوسف پیامبر در پذیرش خزانه‌داری مصر توصیف کرد (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۳۹).

۲-۲. مرحله گفتاری

مرحله گفتاری بر آگاه‌سازی مخاطب استوار است. مخاطب گاه نمی‌داند و باید یاد بگیرد، گاه برداشتی سطحی دارد و نیازمند آگاهی عمیق‌تر است. گاه در تشخیص مصداق اشتباه می‌کند، گاه غفلت دارد، گاه بر اثر دنیاخواهی و حرص و طمع به بیراهه کشیده شده است. در همه این فرض‌ها، آگاه‌سازی می‌تواند او را از نادانی، برداشت سطحی، تشخیص اشتباه، غفلت یا گرایش ناروا رهانیده، با چهره زیبای حق آشنا و نزدیک سازد. آگاه‌سازی با روش‌های گوناگون امکان‌پذیر است. از جمله: اندرز، تحلیل و تبیین، بیان سود و زیان دنیوی یا پاداش و کیفر آخری، بیان نتیجه و عاقبت، هشدار، راهنمایی و مشاوره، توضیح حکمت احکام، دلیل اقناعی، گفت‌وگو و مناظره. در ادامه، نمونه‌هایی از این جستار را از سیره رضوی بررسی می‌کنیم.

۲-۲-۱. اندرز

قرآن کریم می‌فرماید: «و پند ده، به راستی که اندرز به مؤمنان سود بخشد» (ذاریات، ۵۵). اندرز به‌هنگام، فرد را از خطرات راه آگاه و نسبت به لغزش و آلودگی هوشیار می‌کند. حسن بن جهم

گوید: «نزد امام رضا علیه السلام بودم و برادرش زید بن موسی کنارش بود. امام به او فرمود: «ای زید، از خدا پروا بدار [و بدان که] ما این جایگاه را [نزد خدا] جز با پارسایی به دست نیاورده ایم. هر که از خدا پروا نکند و فرمانش را انجام ندهد، از ما نیست و ما نیز از او نیستیم. ای زید، مبادا آن کس از پیروان ما که با کمک او توان یافتی را خوار شماری که [این رفتار]، جایگاه تو را [از بین] می‌برد. ای زید، مردم [این روزگار]، با پیروانمان به دلیل محبتشان به ما و باورشان به ولایت ما، کینه و دشمنی ورزند و [ریختن] خونشان و [بردن] مالشان را حلال شمارند. پس اگر تو [نیز] با آنان بدی کنی، به خود ستم کرده‌ای و حق خود را تباه ساخته‌ای» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۲۳۵).

۲-۲-۲. تحلیل و تبیین

گاهی خطاکار نمی‌داند که اشتباه می‌کند و با فهم غلط، دیگران را هم به اشتباه می‌اندازد. در چنین فرضی، بهتر آن است که با آگاه‌سازی و روشن‌گری، او را متوجه اشتباهش کنیم و باور درست را با استناد به آیات محکم قرآن و سیره راستین پیشوایان توضیح دهیم. در زمان امام رضا علیه السلام، گروهی از وابستگان ایشان با استناد به سخنانی از پیشوایان، به حسب و نسب خویش فخر فروشی کرده، خود را اهل نجات دانسته و گاه از این موقعیت خودساخته، سوء استفاده می‌کردند (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۹۳: ۲۳۳). چگونگی برخورد امام رضا علیه السلام با این انحراف و تلاش ایشان برای روشن‌گری و اصلاح این باور نادرست، نمونه‌ای جالب از روش ایشان در تحلیل و تبیین موضوع، برای آگاه‌سازی دیگران است. حسن بن موسی بغدادی گوید: «در خراسان در میان جمعی با امام رضا علیه السلام نشستیم و [برادرش] زید بن موسی نیز آنجا بود. [میانۀ گفت‌وگو] زید به گروهی از مردم رو کرد و [ضمن سخنانی، به حسب و نسبش] فخر فروشی می‌کرد و می‌گفت که ما چنین و چنان هستیم. امام رضا علیه السلام [که با گروه دیگر سخن می‌گفت] متوجه سخن زید شد. پس به او رو کرد و گفت: ای زید، آیا سخن کوچه‌بازاری‌های کوفه تو را فریفته که [می‌گویند]: فاطمه پارسا بود پس خدا دودمان او را بر آتش حرام کرد [و خیال می‌کنند همین که از نسل فاطمه باشی، اهل نجاتی؟!]. به خدا سوگند، آن [وعده] فقط شامل حسن و حسین و فرزندان [بلافصل] او است [و نوادگان او با کردار خویش، کیفر یا پاداش خواهند داشت]. اگر [پدرم] موسی بن جعفر که خدا را فرمانبرداری می‌کرد و روزها را روزه می‌داشت و شب‌ها را نماز می‌گزارد و تو [که به فرض] خدا را نافرمانی می‌کنی، آن‌گاه روز رستاخیز [در جایگاه] یکسان [به پیشگاه خدا] درآیید، پس [نتیجه می‌گیریم که] تونزد خدا از او ارجمندتری [زیرا او با رنج فرمانبرداری توانست در جایگاه تو که گنهکار بودی قرار گیرد!]» (ابن بابویه، ۱۳۶۱: ۱۰۶). آن‌گاه پس از سخنانی، خطاب به حسن بن موسی فرمود: «من کان منا لم یطع الله عز و جل فلیس منا و أنت إذا أطعت الله فأنت منّا أهل البیت» (همان) «هر کس از خاندان ما که نافرمانی خدا

کند، [دیگر] از ما نیست، و تو [که در ظاهر با ما خویشاوند نیستی] اگر فرمانبردار خدا باشی، از خاندان ما (اهل بیت) خواهی بود». این پندار میان مردمانی دیگر نیز رواج داشت و گاه برخی از آنان با این باور که رستگاری در حسب و نسب است، نزد امام آمده و ایشان را می‌ستودند، ولی امام تعارف را کنار گذاشته و آنان را با حقیقت مطلب آشنا می‌کرد: «مردی به امام رضا علیه السلام عرض کرد: به خدا سوگند، در روی زمین از نظر [نسب و] تبار، شریف‌تر از تو نیست. امام فرمود: پارسایی این شرافت را به آنان داده و فرمانبرداری خدا، ایشان را بهره‌مند ساخته است. مرد دیگری گفت: به خدا سوگند، تو بهترین مردمی. فرمود: سوگند مخور، بهتر از من کسی است که از خدا پروای بیشتر داشته و برای او فرمانبردارتر باشد. به خدا سوگند، آیه‌ای این آیه را نسخ نکرده [که فرمود]: و شما را گروه‌ها و قبیله‌هایی قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید. گرامی‌ترین شما نزد خدا، پارساترین شماست (حجرات، ۱۳)» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۳۷) و در سخنی دیگر، خطاب به پیروانش فرمود: «کار شایسته و کوشش در عبادت را به پشت‌گرمی دوستی خاندان پیامبرها نکنید و [همچنین] دوستی خاندان پیامبر و سرسپردگی از فرمان ایشان را به پشت‌گرمی عبادت رها نکنید؛ چراکه هر یک از این دو، بدون دیگری پذیرفته نمی‌شود» (فقه الرضا، ۱۴۰۶ ق: ۳۳۹) و در جای دیگر فرمود: «میان خدا و هیچ‌کس [از بندگان] خویشاوندی نیست و هیچ‌کس جز با فرمانبرداری به دوستی خدا نمی‌رسد» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۳۵). احمد بن محمد گوید: امام رضا علیه السلام در نامه‌ای «برایم چنین نوشت: شیعیان ما فقط کسانی هستند که پیرو ما باشند و از ما سرپیچی نکنند» (عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ج ۲: ۱۱۷). این‌ها نمونه‌ای از تلاش ستودنی امام رضا علیه السلام، برای آگاه‌سازی جامعه و تحلیل و تبیین این موضوع مهم و گمراه‌کننده است.

۲-۲-۳. توضیح حکمت احکام

احکام دین بر اساس مصلحت بندگان تشریح شده (فقه الرضا، ۱۴۰۶ ق: ۲۵۴) و در روایات فراوانی، به حکمت تشریح برخی از آن‌ها اشاره شده است (ن. ک. ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۸۸-۱۲۱)، ولی مهم‌تر از فهم حکمت تشریح احکام، تسلیم در برابر فرمان پروردگار دانا و فرزانه‌ای است که پیشتر، او و صفاتش را با براهین محکم عقلی به خوبی شناخته‌ایم و این سرسپردگی، به فرمایش امام رضا علیه السلام نمود راستینی از آن باور درونی (فقه الرضا، ۱۴۰۶ ق: ۳۳۹) و یکی از چهار ستون ایمان است (حمیری قمی: ۱۵۵). با این حال، آگاهی از حکمت تشریح احکام، دل‌ها را برای پذیرش حق و عمل به آن، آماده‌تر می‌سازد و به سرسپردگی عابدانه، رنگ و بوی خردمندانه می‌بخشد. روایت‌های فراوانی که از امام رضا علیه السلام در این باره نقل شده، در راستای همین نکته است و در اینجا به دو نمونه اشاره می‌کنیم: ایشان درباره حرمت شراب فرمودند: «خداوند شراب را حرام کرد زیرا در آن، تباهی [فردی و اجتماعی] است و خرد را از [فهم] حقیقت باز می‌دارد و

آبرو را می‌برد و چه بسا فردی که شراب می‌خورد، [با بدمستی] به نزدیکانش دست‌درازی کند یا کسی را بی‌جهت بکشد و [چه بسا که آن بدمستی] ثروتش را تباه می‌سازد و آیین [وی] را [از بین] می‌برد و موجب بدرفتاری با دیگران و نعره کشیدن می‌شود و دردهای نهانی [در اعضای بدن] پدید می‌آورد» (فقه الرضا، ۱۴۰۶ ق: ۲۸۲). همچنین درباره تفاوت ارث زن و مرد فرمودند: «[یک] دلیل اینکه در ارث، به زنان نیمی از سهمی را که به مردان داده می‌شود، می‌دهند، آن است که زن هنگامی که ازدواج می‌کند [هزینه زندگی خود را از همسرش] می‌گیرد و مرد [آن هزینه‌ها را به او] می‌پردازد، پس [در ارث] سهم بیشتری به مردان داده شده است و دلیل دیگر این [حکم] که به مرد دو برابر سهم زن داده می‌شود آن است که زن اگر نیاز داشته باشد، نان خور مرد است و [آن مرد] بایستی نیازهایش را برآورد و نفقه‌اش را بپردازد، ولی نفقه مرد به عهده زن نیست هر چند آن مرد نیازمند باشد؛ برای همین خداوند، سهم ارث مردان را بیشتر قرار داده است» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۹۸).

۲-۲-۴. راهنمایی و مشاوره

گاهی راهنمایی درست و ارشاد به‌هنگام، مخاطب را از لغزش در ورطه گناه ننگه می‌دارد. علی بن سويد گوید: به امام رضا علیه السلام عرض کردم: من [در کارم، گاهی] با زن زیبا سر و کار دارم و از نگاه به او خوشم می‌آید. امام فرمود: «لَا بَأْسَ إِذَا عَرَفَ اللَّهُ مِنْ نَيْتِكَ الصَّدَقَ وَإِيَّاكَ وَ الرَّئَا فَائِيَهُ يَمَحَقُ الْبَرْكََةَ وَيُهْلِكُ الدِّينَ» (کلینی، ۱۳۶۵ ق، ج ۵: ۵۴۲)؛ «اگر [در کارت] انگیزه درستی داشته باشی [و به دنبال چشم‌چرانی و هوس‌بازی نیستی] اشکالی ندارد، ولی مواظب باش که به زنا آلوده نشوی؛ چرا که برکت را نابود و آیین را تباه می‌کند.» حسین بن بشار گوید: به امام رضا علیه السلام [نامه] نوشتم که یکی از بستگانم از دخترم خواستگاری کرده ولی بد اخلاق است. [به نظرتان چکار کنم؟] امام فرمود: «لَا تَزُوجُهُ إِنْ كَانَ سَيِّئَ الْخُلُقِ» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۳: ۴۰۹)؛ «اگر بد اخلاق است، دخترت را به ازدواجش در نیاور» و در سخنی دیگر فرمود: «و لا تزوج شارب خمر فإن من فعل فكأنما قادهما إلى الزنا» (فقه الرضا، ۱۴۰۶ ق: ۲۳۷) «دخترت را به شرابخوار نده؛ پس اگر کسی چنین کند، مانند آن است که او را به زنا سوق داده است».

۲-۲-۵. هشدار

گنهکاری که بر خلاف ناموس آفرینش گام بر می‌دارد، با تنبیه تکوینی روبه‌رو می‌شود تا به عواقب کار خویش هوشیار شود و از بیراهه بازگردد؛ از این رو گناه نو، بلای نو به دنبال دارد. از امام رضا علیه السلام نقل است: «كلما أحدث العباد من الذنوب ما لم يكونوا يعلمون أحدث الله لهم من البلاء ما لم يكونوا يعرفون» (ابن بابویه، ج ۲: ۵۲۲) «هرگاه بندگان گناهان تازه پدید آورند [یعنی

گناهانی] که پیشتر انجام نمی‌دادند، خداوند [نیز] بلایی تازه که پیشتر نمی‌شناختند برایشان پدید آورد.»

۲-۲-۶. اقناع مخاطب

گاهی مخاطب درباره موضوعی بدگمان است و همین خطای فکری، زمینه‌ساز خطای عملی او خواهد شد. در چنین فضای غبارآلودی، شاید نتوان او را با خود کاملاً همسو کرد ولی می‌توان با دلیل اقناعی، بدبینی و دودلی او را برطرف نمود. راوی گوید: «نزد امام رضا (علیه السلام) رفتم و گفتم: ای پسر پیامبر خدا، مردم می‌گویند شما [اگرچه] در ظاهر از دنیا زهد می‌ورزید، ولی [بالاخره] ولایت‌عهدی [مأمون] را پذیرفته‌اید! امام فرمود: خدا می‌داند که من آن [ولایت‌عهدی] را [خوش ندارم و] نمی‌پسندم، ولی هنگامی که [از سوی مأمون] میان پذیرش آن و کشته شدن ناچار شدم، آن را بر کشته شدن برگزیدم. وای بر ایشان [که در حقیقت ماجرا، درست اندیشه نمی‌کنند]! آیا نمی‌دانند که یوسف پیامبر بود، ولی ناچار به سرپرستی خزانه‌های عزیز [مصر] شد و گفت: مرا بر خزانه‌های این سرزمین بگمار که من نگهبانی دانایم (یوسف، ۵۵). ناچاری من را به پذیرش آن [مقام] واداشت، ولی آن را خوش نداشتم و با تهدید جانی پذیرفتم و [افزون بر آن]، در این کار وارد نشدم مگر مانند کسی که از آن بیرون رفته است [زیرا شرط گذاشتم که در هیچ کاری دخالت نکنم] (طبرسی: ۳۳۳ و ۳۳۴). پس شکایت به خدا می‌برم و از او یاری می‌جویم» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۱۳۹). برخی دیگر نیز با نیش و کنایه این مطلب را به امام عرض می‌کردند و ایشان برای اقناع آنان، مشابه همین استدلال قرآنی را بازگو می‌کرد (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۱۳۸).

۲-۲-۷. گفت‌وگو و مناظره

محتوای سخن، بایستی حکیمانه و خردمندانه باشد؛ چه اینکه قرآن کریم می‌فرماید: «با حکمت و اندرز نیکو به راه پروردگارت فراخوان و با آنان به شیوه‌ای که بهتر است، (گفت‌وگو و) مناظره کن» (نحل، ۱۲۵). این معنا در سیره امام رضا (علیه السلام) به خوبی مشهود است، چراکه مأمون به جهت حسدی که به امام و حرصی که به شکست علمی ایشان داشت، دانشمندان ادیان و مکاتب گوناگون را فرامی‌خواند تا با ایشان مناظره کنند (ابن بابویه، ۱۳۵۷: ۴۵۴) و حضرت نیز با شکیبایی با آنان گفت‌وگو می‌کرد و به پرسش‌هایشان پاسخ می‌داد و ضمن دفاع عالمانه از کیان دین، با تبیین آموزه‌های آن، جویندگان حقیقت را بینا و شیفته خود می‌نمود (ابن بابویه، ۱۳۵۷: ۴۱۷-۴۵۴؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۳۹۶-۴۴۱). یک نمونه از این ره‌یافتگان، عمران صابی است که پس از گفت‌وگو با امام و پاسخ‌های حکیمانه ایشان هدایت شد (ابن بابویه، ۱۳۵۷: ۴۳۰-۴۴۱؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۴۲۴ و ۴۲۵).

۲-۳. مرحله رفتاری

در این مرحله، آمر و ناهی با تکیه بر رفتارهای سازنده، بُعد عملی آگاهی را در مخاطب تقویت می‌کند و با شیوه‌هایی که در ادامه خواهد آمد، سلوک عملی این فریضه را به نمایش می‌گذراند.

۲-۳-۱. ارائه جایگزین مناسب

گاهی مخاطب نمی‌داند که چگونه عمل کند و ناخواسته نعمتی را به نعمت و فرصتی را به تهدید تبدیل می‌کند. در اینجا بهتر است به جای نهی و سرزنش، راه درست استفاده کردن را به وی بیاموزیم. نادر خدمتکار امام گوید: [روزی] خدمتکاران میوه خوردند ولی نیم‌خورده آن را دور ریختند! امام رضا علیه السلام [متوجه شد و] به آنان فرمودند: «سبحان الله این کنتم استغنیتم فیان الناس لم یستغنوا أطمعوه من یحتاج إلیه» (برقی، ۱۳۷۱ ق، ج ۲: ۴۴۱)؛ «پناه بر خدا! اگر شما از آن بی‌نیازید، کسانی هستند که به آن نیازمندند، [پس به جای اینکه دور بریزید] آن را به کسی بدهید که نیازمند آن است.» در جریانی دیگر، وقتی مأمون با شادمانی خبر فتح سرزمین‌های تازه را به امام داد، به وی فرمود: «در باره امت پیامبر و خلافتی که دست تو است، از خدا بترس [و آنان را نیکو سرپرستی کن]. تو امور مسلمانان را تباه ساخته‌ای، چرا که کارها [ای] را که به عهده خودت است [به دیگران سپرده‌ای و آنان بر خلاف دستور خداوند در میان مسلمانان حکم می‌رانند. تو در این شهر [دور] نشسته‌ای و سرزمین وحی را ترک کرده‌ای و حال آنکه [در آنجا] به [خاندان] مهاجرین و انصار ستم می‌شود و درباره هیچ مؤمنی، هیچ خوبشاوندی و تعهدی را رعایت نمی‌کنند. ستم‌دیده روزها خود را به سختی می‌اندازد و از خرج زندگی‌اش ناتوان است و کسی را نمی‌یابد که به دادش برسد و دستش هم به تو نمی‌رسد! در امور مسلمانان از خدا بترس [و به دادشان برس] و به خانه پیامبر و جمع مهاجر و انصار برگرد؛ چرا که حاکم مسلمانان، چونان ستون خیمه است که هر کس بخواهد آن را می‌گیرد [و مردم باید به او دسترسی داشته باشند]. مأمون گفت: آقای من، پیشنهادت چیست؟ فرمود: از این شهر بیرون روید و در سرزمین پدران مسکن گزینید و به امور مسلمانان رسیدگی کنید و اداره آن‌ها را به دیگران واگذارید؛ همانا خداوند از تو درباره آن بازخواست خواهد کرد. آن‌گاه مأمون برخاست و گفت: پیشنهاد خوبی دادی و نظر درست همین است» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۵۹ و ۱۶۰).

۲-۳-۲. تشویق درستکاران و سپاس از نیکوکاران

از نشانه‌های جامعه رشد یافته آن است که درستکاری در آن جامعه آسان و مورد تشویق، ولی بدکاری دشوار و مورد سرزنش است. در چنین فضایی، نه درستکار از پیمایش راه حق خسته

می‌شود و نه نیکوکار از قدرناشناسی نومید می‌گردد؛ از این‌رو، امام رضا علیه السلام فرمود: «من لم یشکر المنعم من المخلوقین لم یشکر الله عزوجل» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۴)؛ «آنکه از مردم نیکوکار تشکر نکند، سپاس خدا را به جا نیاورده است.»

۲-۳-۳. شیوه رفتار با فرزندان به‌ویژه کودکان

مطابق آموزه‌های دینی، شیوه رفتار با فرزندان به‌ویژه کودکان، بر مهرورزی، ادب، احترام و خوش‌قولی استوار است. این نکته در سیره امام رضا علیه السلام نمود روشنی دارد، همچنان‌که ابوالحسین بن محمد که نویسنده ایشان بود، گوید: «او [امام رضا]، فرزندش محمد [امام جواد] را با اینکه کودک و در مدینه بود، همواره با کنیه [که نشان احترام و بزرگداشت است] یاد می‌کرد و می‌فرمود: ابوجعفر به من نامه نوشته و من به ابوجعفر نامه نوشته‌ام و نامه‌هایش را در نهایت رسایی و زیبایی پاسخ می‌داد» (صدوق، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۴۰). نکته دیگر درباره فرزندان، آموزش و پرورش دینی آنان است؛ نقل شده که امام رضا علیه السلام بستر پسران را در شش سالگی جدا می‌نمود (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۳: ۴۳۶) و می‌فرمود: «يُؤَخَذُ الْغُلَامُ بِالصَّلَاةِ وَهُوَ ابْنُ سَبْعِ سِنِينَ» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۳: ۴۳۶) «پسر در هفت سالگی به نماز فرا خوانده شود.» یکی از راه‌های مناسب برای آموزش راستگویی و خوش‌قولی به فرزندان به‌ویژه خردسالان آن است که به وعده‌ای که به آنان می‌دهیم، عمل کنیم بلکه آن را چونان بدهی واجب خود تلقی کنیم، چراکه ما را «روزی‌رسان خود می‌پندارند» (کلینی، ۱۳۶۵ ق، ج ۶: ۴۹)، از این‌رو امام رضا علیه السلام فرمود: «إنا أهل بیت نری وعدنا علینا دینا کما صنع رسول الله» (ابن شعبه، ۱۴۰۴ ق: ۴۴۶) «ما اهل بیت وعده خود را [چونان] بدهی بر [گردن] خود [لازم] می‌دانیم [که حتما باید پرداخت کنیم و انجامش دهیم]، همچنان‌که پیامبر چنین می‌کرد.»

۲-۳-۴. انتقاد خیرخواهانه از مسئولان

انتقاد خیرخواهانه از مسئولان و تذکر دلسوزانه به آنان، از حقوق حاکمیت بر مردم است (کلینی، ۱۳۶۵ ق، ج ۱: ۴۰۳) و آنان را در انجام وظایف خود یاری می‌رساند، همچنان‌که انتقادپذیری و ظرفیت نقد، ابزار رهبری (نهج البلاغه، حکمت ۱۷۶) و موجب فهم واقع‌بینانه از امور است (همان، خطبه ۲۰۷). سهل‌انگاری در این موضوع موجب می‌شود کم‌کم زمام امور به دست نااهلان و بدکاران بیفتد و کار را به جایی رسانند که هیچ نقد دلسوزانه و مطالبه حقی شنیده نشود. امام رضا علیه السلام فرمود: «امر به معروف و نهی از منکر کنید وگرنه بدان بر شما مسلط می‌شوند، آن‌گاه نیکانتان دعا می‌کنند ولی دعایشان مستجاب نمی‌شود» (کلینی، ۱۳۶۵ ق، ج ۵: ۵۶) و «حرمتشان در نگاه ستمکاران فروریخته و [دیگر در ستمکاری] ترسی از آنان ندارند [و به اعتراض و انتقادشان

توجهی نمی‌کنند)» (غزالی، ج ۷: ۷). این انحراف، آثار تکوینی دیگری هم دارد؛ همچنان که امام رضا (علیه السلام) فرمود: «إذا كذب الولاة حبس المطر وإذا جار السلطان هانت الدولة وإذا حبست الزكاة ماتت المواشي» (مفید، ۱۴۱۳ ق، الأمالی: ۳۱۰) «هرگاه زمامداران دروغ بگویند خشکسالی می‌شود و هرگاه حاکم ستم کند حکومت [او] سست می‌شود و هرگاه زکات پرداخته نشود چهارپایان می‌میرند.» ایشان که خود پیشگام در عمل به این فریضه بود، «هنگامی که با مأمون خلوت می‌کرد، او را بسیار نصیحت می‌کرد و از [مخالفت با دستور] خدا می‌ترسانید و کارهای بدی که انجام داده بود را سرزنش می‌کرد (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۶۰) و مأمون [اگرچه] به ظاهر [سخنان امام را] می‌پذیرفت، ولی ناراحتی و سنگینی آن را پنهان می‌کرد» (مفید، ۱۴۱۳ ق، الارشاد، ج ۲: ۲۶۹). تذکر خصوصی به مأمون، برای آن بود که خشم او برانگیخته نشود و سفارش‌های امام را پذیرا شود.

۳. بایسته‌های اخلاقی

قرآن کریم هنگام بیان احکام، همواره آن را با چاشنی اخلاق درآمیخته است؛ برای نمونه: دعوت به نماز را با شکیبایی همراه کرده (طه، ۱۳۲)، رفتن به مسجد را با آراستگی زینت بخشیده (اعراف، ۳۱)، نافرمانی از دستور ناروای پدر و مادر را با حفظ حرمت و احترام آنان همراه کرده (لقمان، ۱۵)، نبرد دفاعی را با پرهیز از تجاوزگری لازم دانسته (بقره، ۱۹۰) و کمک به نیازمندان را با میانه‌روی ستوده است (اسراء، ۲۹). این آمیختگی احکام و اخلاق در سیره پیشوایان که تفسیر عملی آیات قرآن است (نحل، ۴۴؛ نساء، ۸۰؛ احزاب، ۲۱؛ قلم، ۴)، نمود روشنی دارد (برای نمونه ن. ک. طبرسی، ۱۴۱۲ ق، ۱۵-۳۱). از این رو اخلاق‌مداری، اساس احکام دین و پایه امر به معروف و نهی از منکر است و نادیده گرفتن آن، نه تنها تأثیر این فریضه را بی‌فروغ یا کم‌سو خواهد کرد، بلکه موجبات تنش با دیگران و دین‌گریزی آنان را فراهم خواهد آورد. از سوی دیگر، تکرار و توضیح واژه عقل (خرد) در روایات نقل شده از امام رضا (علیه السلام) درباره امر به معروف و نهی از منکر که در ادامه خواهد آمد، بیانگر این نکته است که این فریضه بر خردمندی استوار است و لازمه آن، صفاتی در نفس خردمند و چارچوبی در عمل اوست؛ هرچه این عوامل در آمر و ناهی نمود بیشتری داشته باشد، این فریضه نیز اثرگذارتر خواهد داشت. در ادامه با جست‌وجو در معارف رضوی، با این ویژگی‌ها بیشتر آشنا خواهیم شد.

۳-۱. خردمندی

اساس امر و نهی دینی و پاداش و کیفر اخروی (کلینی، ۱۳۶۵ ق، ج ۱: ۱۰-۱۲)، بلکه خاستگاه

دینداری و آبرومندی، خردمندی است (همان: ۱۰ و ۱۱). خواب خردمندان، بهتر از دینداری و عبادتی است که تهی از خردورزی است (همان: ۱۲)، بلکه دیندار بی خرد، پیرو شیطان است (کلینی، ۱۳۶۵ ق، ج ۱: ۱۲)، از این رو امام رضا علیه السلام فرمود: «صَدِيقُ كُلِّ امْرِئٍ عَقْلُهُ وَ عَدُوُّهُ جَهْلُهُ» (همان: ۱۱)؛ «دوست هر کس، خرد او و دشمنش، نادانی او است»؛ بنابراین همه آموزه‌های دینی به‌ویژه امر به معروف و نهی از منکر، بر خردمندی استوار است و بایستی خردمندان انجام شود. خردمند از صفاتی برخوردار است که منش و شخصیت دینی او را شکل داده و گفتار و رفتار او را سامان بخشیده است (ن. ک. ابن شعبه، ۱۴۰۴ ق: ۴۴۳). بررسی معارف رضوی، ما را به این صفات رهنمون می‌سازد.

۳-۱-۱. دانایی و مهارت

امر و ناهی بایستی «به آنچه که فرمان می‌دهد یا باز می‌دارد، آگاه باشد» (حرانی، ۱۴۰۴ ق، ۳۵۸) و معروف و منکر را به درستی بشناسد تا به عکس عمل نکند؛ یعنی به منکر دعوت نکند و از معروف باز ندارد که خود گناهی بزرگ است (طبرسی، ۱۳۸۵ ق: ۴۹)، زیرا «آنکه بی‌شناخت کار می‌کند، همانند راه‌رونده در بیراهه است که شتاب رفتن، جز دوری [از مقصد، چیزی] به او نمی‌افزاید» (کلینی، ۱۳۶۵ ق، ج ۱: ۴۳). عبید بن هلال از امام رضا علیه السلام نقل کرده است: «إِنِّي أُحِبُّ أَنْ يَكُونَ الْمُؤْمِنُ مُحَدَّثًا» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۱: ۳۰۷)؛ «من دوست دارم که مؤمن فهمیده و دانا باشد»؛ هم سخن ما را درست بفهمد و هم درست بفماند. امام رضا علیه السلام در سخنی دیگر به نقل از پدران او از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل فرمود: «كونوا دراة و لا تكونوا رواة، حدیث تعرفون فقهه خیر من ألف تروونه» (عطاردی، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۸)؛ «از دانایان [به معنای حدیث] باشید و نه از راویان [آن؛ همتتان به فهم باشد، نه نقل]. یک روایت [از ما] که آن را خوب می‌فهمید [و عمل می‌کنید]، بهتر از هزار [روایت] است که [فقط] نقل می‌کنید.» چنین شناختی، نیازمند مطالعه فراوان و درک عمیق از سیره صحیح پیشوایان است، چرا که سنت همانند آیات قرآن (آل عمران، ۷)، سرشار از محکم و متشابه است. امام رضا علیه السلام فرمود: «آنکه متشابهات قرآن را به محکمتش برگرداند، به راه راست هدایت شده است. همانا در سخنان ما نیز مانند متشابهات و محکمت قرآن، سخنان متشابه و محکم است؛ پس متشابهش را به محکمش بازگردانید و بدون آنکه به محکمت سخنان ما رجوع کنید، از متشابهش پیروی نکنید که گمراه می‌شوید» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۱: ۲۹۰). ابراهیم بن عباس گوید: «هرگز [امام] رضا را ندیدم که از چیزی پرسش شود، مگر اینکه [پاسخش را] می‌دانست و دانایتر از او به آنچه از آغاز تا زمان وی بود ندیدم. مأمون او را با پرسش از هر چیزی می‌آزمود و [امام] پاسخش را می‌داد و همه سخنان او و پاسخ‌ها و مثال‌هایش، برگرفته از قرآن بود» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۸۰). چنین شناختی، مقدمه اجرای درست احکام است و بدون

آن نمی‌توان لذت زیست مؤمنانه را به اشتراک گذاشت و طعم شیرین ایمان را چشید؛ همچنان که امام رضا (علیه السلام) فرمود: «لا يستكمل عبد حقيقة الإيمان حتى تكون فيه خصال ثلاث التفقه في الدين و حسن التقدير في المعيشة و الصبر على الرزاق» (ابن شعبه، ۱۴۰۴ ق: ۴۴۶)؛ «هیچ بنده‌ای به کمال حقیقی ایمان نمی‌رسد مگر اینکه سه ویژگی در او باشد: دین‌شناسی، برنامه‌ریزی در زندگی و شکیبایی بر سختی‌ها». درمانگر دانا، به مهارت کافی نیز نیاز دارد تا بداند با چه گفتار و رفتاری و به چه شیوه‌ای این فریضه را انجام دهد. شیوه‌های گوناگونی که امام رضا (علیه السلام) در انجام این فریضه به کار می‌بست و در این پژوهش معرفی شده، بیانگر همین مهارت است.

۳-۱-۲. عامل بودن

هر مصلحی خودش باید صالح و درستکار باشد، تا بتواند اصلاحگر باشد (مطهری، ۱۳۸۶، ج ۱۷: ۲۵۵). خود دگرگونی در جهت مثبت و متعالی، رمز تغییر دیگران است (نهج البلاغه، حکمت ۷۳). قرآن کریم می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به خودتان بپردازید» (مائده، ۱۰۵)؛ یعنی پیش از آنکه به میدان عمل توجه کنید، به جانتان بپردازید و از درون به بیرون برسید؛ وگرنه صفتی که در جان آدمی ریشه ندارد، نقش بیرونی‌اش نیز پایدار نخواهد ماند. دعوت زبانی، اگرچه در جای خود و به اندازه لازم است، ولی در سیره پیشوایان دین به ویژه امام رضا، جایگاه و تأثیر عمل، بسیار فراتر از آن توصیف و سفارش شده که: «با غیر زبانتان مردم را دعوت کنید تا ببینند که شما اهل خدا ترسی، تلاش، نماز و نیکی هستید؛ این‌ها [خودش] دعوت کننده است» (کلینی، ۱۳۶۵ ق، ج ۲: ۷۸). افزون بر این، قرآن کریم می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، چرا چیزی را می‌گویید که انجام نمی‌دهید؟ نزد خدا [بسیار ناپسند و موجب] خشم بزرگ است که چیزی را بگویید که انجام نمی‌دهید» (صف، ۳ و ۲). «آیا مردم را به نیکی فرمان می‌دهید و خودتان را فراموش می‌کنید و حال آنکه شما کتاب [آسمانی] را می‌خوانید؟ آیا نمی‌اندیشید؟» (بقره، ۴۴). این دوگانگی میان گفتار و رفتار، شعبه‌ای از نفاق (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۹: ۲۴۹) و موجب محرومیت از رحمت پروردگار (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۹) و حسرت و عذاب رستاخیز است (کلینی، ۱۳۶۵ ق، ج ۲: ۲۹۹ و ۳۰۰). از این رو، «فقط کسی می‌تواند امر به معروف و نهی از منکر کند که به آنچه امر می‌کند عمل کند و از آنچه نهی می‌کند دوری گزیند» (طبرسی، ۱۳۸۵ ق: ۴۸). این باور عملی به آموزه‌های دینی، از پایه‌های ایمان است؛ امام رضا (علیه السلام) به نقل از پدرانش از پیامبر اکرم نقل فرمود: «الإيمان معرفة بالقلب وإقرار باللسان وعمل بالأركان» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۱: ۲۲۶) «[حقیقت باورمندی و] ایمان عبارت است از: شناخت قلبی، اعتراف زبانی و عمل با اعضا» و در سخنی دیگر فرمود: «الإيمان قول مقول وعمل معمول و عرفان العقول» (طوسی، ۱۴۱۴ ق: ۳۶) «ایمان [شامل] سخنی است که گفته شود و کرداری که انجام شود و شناختی که با خرد دریافت

شود؛ بنابراین یکی از بهترین و مؤثرترین شیوه‌های دعوت به نیکی و باز داشتن از بدی، عامل بودن آمر و ناهی است؛ یعنی با رفتارش به نیکی دعوت کرده و از بدی باز دارند. برای روشن شدن این نکته، یک نمونه از سیره عملی امام رضا (علیه السلام) را مرور می‌کنیم.

۳-۱-۳. نظم عبادی

آمر بایستی به جای دعوت پیاپی به نماز اول وقت، خود همواره نمازش را در اول وقت به جا آورد. این انضباط عبادی، ناخودآگاه مورد توجه دیگران قرار گرفته و اهمیت موضوع را در ذهن آن‌ها نقش می‌بندد. ابراهیم بن موسی از امام رضا (علیه السلام) نقل کرده است: «لا تؤخرن صلاة عن أول وقتها إلى آخر وقتها من غير علة عليك أبدا بأول الوقت» (راوندی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱: ۳۳۸) «بدون عذر، [اقامه] نماز را از اول وقت آن، به پایان وقت آن تأخیر مینداز؛ همیشه [نماز را] در آغاز وقت به پا دار» و خود در عمل به این سفارش، پیشگام بود؛ آنچنان که وقتی یکی از مناظره‌ها به اوج خود رسیده و عمران صابی از پاسخ‌های امام به وجد آمده بود، وقت نماز فرارسید. آن‌گاه امام به مأمون گفت: «الصلاة قد حضرت» (ابن بابویه، ۱۳۵۷: ۴۳۵) «وقت نماز شده است» و آماده اقامه نماز شد. عمران صابی عرض کرد: آقای من، [پاسخ] پرسش‌های مرا رها نکن که دل من [برای پذیرش سخنان شما] آماده شده است. امام فرمود: «نصلي و نعود» (همان) «نماز می‌خوانیم و [و برای ادامه گفتگو] بر می‌گردیم». رجاء بن ابی ضحاک از سوی مأمون، مأمور انتقال امام رضا (علیه السلام) از مدینه به خراسان بود و در طول سفر، ایشان را زیر نظر داشت (همان، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۸۰). توصیفی که وی از رفتارهای امام گزارش کرده، نمایانگر انضباط عبادی ایشان است. وی می‌گوید: «او در سفر نمازهای واجبش را دورکعتی می‌خواند، مگر نماز مغرب که سه رکعتی می‌خواند و نافله‌اش را ترک نمی‌کرد. نماز شب و نافله صبح را در سفر و اقامت ترک نمی‌کرد و نافله‌های روز را در سفر نمی‌خواند» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۴: ۸۳). «سحرگاهان نماز صبح را می‌خواند و پس از سلام، در نمازگاهش می‌نشست و تا طلوع آفتاب به ذکر مشغول بود، آن‌گاه به سجده می‌رفت و تا بالا آمدن روز، به حال سجده باقی می‌ماند» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۸۰). صولی گوید: «مادربزرگم [که مدتی خدمتکار امام بود] گفت: «امام همیشه نماز صبح را در اول وقت می‌خواند و پس از نماز تا طلوع آفتاب سر به سجده می‌گذاشت. آن‌گاه برای [رسیدگی به کارها و برطرف کردن نیازهای] مردم می‌نشست یا سوار [مرکبش] می‌شد [و می‌رفت]» (همان: ۱۷۹).

۳-۱-۴. الگو و نمونه

آنکه در جاتی از کمال را پیموده و مورد اعتماد و امین مردم است، از نفوذ بیشتری نیز برخوردار است (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۱۰۴ و ۱۰۵). از این‌رو، توجه به صفات الگومحور، در سخنان پیشوایان

دین فراوان آمده است (ن.ک. مفید، ۱۴۱۳ق، الأمالی: ۱۹۲)؛ برای نمونه امام رضا (علیه السلام) فرمود: «خمس من لم تكن فيه فلا ترجوه لشيء من الدنيا والآخرة من لم تعرف الوثاقفة في أرومته و الكرم في طباعه و الرصانة في خلقه و النبيل في نفسه و المخافة لربه» (ابن شعبه، ۴۰۴ق: ۴۴۶) «آنکه از این پنج ویژگی تهی است، در امور دنیا و آخرت از او انتظاری نداشته باشید: قابل اعتماد، بزرگوار، خوی استوار، شرافت و پروا از خدا» و در سخنی دیگر، کمال خردمندی را در برخورداری از نیکوکاری، بی‌آزاری، فروتنی، تلاشگری، دانشجویی، زهد، گمنامی و نیک‌اندیشی برشمرد (ابن شعبه، ۴۰۴ق: ۴۴۳). این زیست‌درستکارانه، خود زمینه‌ساز جذب دل‌های سالک به سوی خداست (مریم، ۹۶). توصیف‌های شگفتی که دربارهٔ خلق و خوی امام رضا (علیه السلام) از سوی یاران و دشمنان ایشان نقل شده، ناظر به شخصیت الگومحور ایشان است. برای نمونه، رجاء بن ابی ضحاک گوید: «به خدا سوگند کسی را پارساتر و به ذکر خدا گویاتر و از ترس خدا بیمناک‌تر از او ندیدم» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۱۸۰)، «شبانگهان در بستر خویش بسیار قرآن تلاوت می‌کرد و چون به آیه‌های بهشت و دوزخ می‌رسید، می‌گریست و بهشت را از خدا طلب می‌کرد و از آتش دوزخ به او پناه می‌برد» (همان: ۱۸۲). ابراهیم بن عباس گوید: «او شب‌ها، خواب کم [و عبادت بسیار] داشت. بسیار روزه می‌گرفت و سه روز روزه ماه^۱ را ترک نمی‌کرد و می‌گفت: [ثواب آن [سه روز روزه]، برابر با روزه یک عمر است. بسیار نیکوکار بود و پنهانی به نیازمندان کمک می‌کرد و بیشتر آن کمک‌ها را در شب‌های تاریک انجام می‌داد. اگر کسی گمان کند در بخشش همانند وی را دیده است، [ادعایش را] باور نکنید» (اربلی، ۱۳۸۱ق، ج ۲: ۳۱۶). عبدالسلام گوید: «به در خانه‌ای در سرخس که [امام] رضا در آن زندانی و گرفتار بود رفتیم. از زندانبان اجازه [ملاقات] خواستم، گفت: [برای دیدار] راهی به او نداری. گفتم: چرا؟ گفت: زیرا او در شبانه‌روز هزار رکعت نماز می‌خواند» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۱۸۳). معمر بن خلاد گوید: «هنگامی که سینی غذا برایش آورده می‌شد [و در سفره می‌چیدند]، کنار آن می‌نشست و از بهترین همه آنچه آورده بودند برمی‌گزید و در آن سینی قرار می‌داد و برای نیازمندان می‌فرستاد» (برقی، ۱۳۷۱ق، ج ۲: ۳۹۲).

۳-۱-۵. آراستگی و رعایت بهداشت

یکی دیگر از ابزار مهم دعوت و نشان عامل بودن، رعایت کامل بهداشت، پاکیزگی و آراستگی از سوی امر و ناهی است. سخن فرد ژولیده یا کسی که لباس چرک و آلوده به تن دارد یا دهان و بدن و لباسش بوی بد می‌دهد، نه تنها تأثیری ندارد بلکه موجب دلزدگی و دین‌گریزی مخاطب خواهد شد؛ هم‌چنان که آراستگی، تمیزی، بوی خوش و رعایت بهداشت دهان و دندان، روابط اجتماعی

۱. منظور، روزهٔ پنج‌شنبه اول و چهارشنبه وسط و پنج‌شنبه آخر ماه است (شعیری، ۱۳۶۳: ۸۱).

را بهتر و گواراتر نموده و نفوذ سخن را بیشتر خواهد کرد. از این رو پیشوایان دین همواره نسبت به رعایت بهداشت و تمیزی و آراستگی، توجه ویژه داشته‌اند (ن. ک. طبرسی، ۱۴۱۲ ق: ۴۰-۵۱). امام رضا علیه السلام با بیان اینکه «یکی از صفات اخلاقی پیامبران، تمیزی و پاکیزگی است» (ابن شعبه، ۱۴۰۴ ق: ۴۴۲)، «هر وقت نزد مردم می‌رفت، خود را برای آنان می‌آراست» (اربلی، ۱۳۸۱ ق، ج ۲: ۳۱۶) و برای خوشبو کردن خود «از گلاب و مشک استفاده می‌کرد» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۷۹). «ظرف پوست مخصوصی داشت که در آن پنج عدد مسواک بود و بر روی هر یک از آن‌ها، نام یکی از نمازهای پنج‌گانه نوشته شده بود که هنگام آن نماز، با آن مسواک می‌زد» (طبرسی، ۱۴۱۲ ق: ۵۰) و لباس خوب می‌پوشید؛ «سفیان ثوری [که صوفی مسلک بود و در ظاهر ادعای زهد داشت]، لباس [خوبی از] خز بر تن امام دید. پس [به طعنه] به ایشان گفت: ای فرزند پیامبر، اگر لباسی کم‌ارزش‌تر از این می‌پوشیدی [بهتر نبود؟] امام فرمود: دستت را جلو بیاور. آن‌گاه دستش را گرفت و آن را در آستینش برد و [سفیان فهمید که امام] در زیر آن، لباس خشن پشمی دارد! امام فرمود: «یا سفیان الخز للخلق و المسح للحق» (ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹ ق، ج ۴: ۳۶۰) «ای سفیان، لباس [خوشرنگ و رویین] خز برای مردم است، و [لی] لباس خشن [زیرین] برای خداست.»

۳-۱-۶. ادب در گفتار و رفتار

یکی دیگر از ابزار مهم دعوت و نشان عامل بودن، رعایت ادب در گفتار و کردار است. سفارش‌های قرآن کریم و پیشوایان، در راستای دعوت پیروان به گفتار پسندیده (فتال نیشابوری، ج ۲: ۴۶۷) و نقد خردمندانه است (نهج البلاغه، خطبه ۲۰۶) تا یاد بگیرند خوب سخن بگویند (بقره، ۸۳) و سخن نیک بر زبان جاری سازند (اسراء، ۵۳) و از سخنان ناروا و اهانت‌آمیز حتی نسبت به مشرکان و باورهای خرافی آنان پرهیز کنند (انعام، ۱۰۸)؛ چراکه گفتار ناپسند، گلوگاه شیطان برای دمیدن در آتش نزاع و درگیری است (اسراء، ۵۳). ابراهیم بن عباس گوید: «هرگز ندیدم [که امام رضا] کسی را با سخنی برنجاند. هرگز ندیدم که سخن کسی را قطع کند [و میانه کلامش حرف بزند] تا اینکه همه کلامش را بگوید [آن‌گاه امام سخن می‌گفت]. هرگز درخواستی که توان انجامش را داشت رد نکرد. هرگز جلوی کسی که روبه‌روی او نشسته بود، پایش را دراز نکرد و تکیه نزد. هرگز ندیدم که به یکی از غلامان یا خدمتکارانش ناسزا بگوید و آب دهان بیندازد و در خنده اش قهقهه زند، بلکه خنده او لبخند بود» (اربلی، ۱۳۸۱ ق، ج ۲: ۳۱۶).

۳-۱-۷. شکیبایی

از لوازم مهم درمان شکیبایی است، زیرا فرایندی زمان‌بر است و نه اتفاقی آنی! وقتی کسی

بیمار می‌شود و تحت درمان قرار می‌گیرد، بیماری‌اش یک‌باره خوب نمی‌شود، بلکه دورهٔ بهبودی دارد و قدری طول می‌کشد تا سلامت کامل خود را باز یابد. فرد عجول یا حسود یا بداخلاق را می‌توان با چند پند و اندرز قدری آرام کرد، ولی درمان این صفات، فرایندی تدریجی و نیازمند بردباری و تمرین است و مدتی زمان می‌برد تا این درخت هرز که با ریشه‌های عمیق در جان وی رسوخ کرده، ریشه‌کن شود؛ از این رو، شکیبایی شرط درمانگری است. امام رضا علیه السلام فرمود: «إن من علامات الفقه الحکم والعلم» (ابن شعبه، ۱۴۰۴ ق: ۴۴۵) «از نشانه‌های فهم عمیق، بردباری و دانش است.» نقل شده که: عباس بن موسی از برادران امام رضا علیه السلام بر سر میراث با ایشان به نزاع برخاست و همراه با وصیت‌نامه، نزد قاضی رفت و از امام شکایت کرد و امام هم تلاش می‌کرد تا او را آرام و مشکلش را حل کند؛ پس به او فرمود: «برادرم، می‌دانم که [فشار] تنگدستی و بدهی، تو را بر این کار [و نزاع با من] وادار نموده، سپس به سعد [خادم] فرمود: برو ببین [او و همراهانش] چقدر بدهی دارند و همه بدهی‌شان را پس از گرفتن [و کم کردن] زکات آن بپرداز و از طلبکاران رسید بگیر. [آن‌گاه رو به آنان کرد و فرمود:] به خدا سوگند، تا زنده هستم، برابری با شما و نیکی به شما را رها نخواهم کرد؛ [حالا] شما هر چه می‌خواهید بگویید» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۱: ۳۶) و با کمال ادب و بردباری تلاش کرد تا او را راضی کند، ولی عباس تا پایان مجلس، به هیاهو و مشاجره ادامه داد (همان: ۳۷).

۳-۱-۸. نرم‌خویی

نرم‌خویی صفتی درونی است که فرد را به سطحی از شناخت در اندیشه و آرامش در رفتار می‌رساند که از تندخویی در گفتار و خشونت در رفتار نسبت به دیگران پرهیز می‌کند. این صفت که در روایات از آن به مدارا (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۱۱۶؛ طبرسی، ۱۴۱۲ ق: ۱۹) و لین (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۲: ۱۵۸) یاد شده، حلقه مفقوده بسیاری از تعامل‌های پرتنش اجتماعی است؛ از این رو سفارش شده که امر و ناهی «در امر و نهی، نرمش [و سازگاری] داشته باشد» (ابن شعبه، ۱۴۰۴ ق، ۳۵۸) و از پرخاشگری، تندی و لجبازی حتی با دشمنان دوری کند (تفسیر الإمام العسکری، ۱۴۰۹ ق: ۳۵۳). امام رضا علیه السلام فرمود: «لا یكون المؤمن مؤمنا حتی تکون فیه ثلاث خصال سنة من ربه و سنة من نبیه صلی الله علیه و آله و سنة من ولیه علیه السلام فأما السنة من ربه فکتمان السر و أما السنة من نبیه صلی الله علیه و آله فمداراة الناس و أما السنة من ولیه علیه السلام فالصبر فی البأساء و الضراء» (ابن شعبه، ۱۴۰۴ ق: ۴۴۲) «مؤمن به [کمال واقعی و گوهر حقیقی] ایمان دست نمی‌یابد مگر آنکه سه ویژگی داشته باشد: روشی از پروردگارش، روشی از پیامبرش و روشی از امامش؛ روش پروردگارش رازداری، روش پیامبرش نرم‌خویی با مردم و روش امامش، شکیبایی در سختی‌ها و تنگناهاست.»

۳-۱-۹. کنترل خشم

گاهی در انجام امر به معروف و نهی از منکر، شرایط به گونه‌ای که پیش‌بینی می‌کنیم پیش نمی‌رود و به علل گوناگون، به جرّ و بحث، کشمکش، مقاومت ظاهری و حتی توهین و تمسخر از سوی مخاطب کشیده می‌شود. در چنین فضای پرتنش، کنترل آمو و ناهی بر گفتار و رفتار خود، بسیار اهمیت دارد تا ناخواسته به جاهای باریک و غیرقابل کنترل لغزش پیدا نکند. قرآن کریم می‌فرماید: «و بندگان [خدای] گسترده‌مهر، آنانند که فروتنانه بر زمین راه می‌روند و هنگامی که نادانان ایشان را مخاطب سازند، [به آن‌ها] سلام می‌گویند» (فرقان، ۶۳)؛ یعنی نادانی را با نادانی پاسخ نمی‌دهند (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۵: ۲۳۹) و با بی‌اعتنایی و بزرگواری می‌گذرند (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۱۵: ۱۴۹). امام رضا علیه السلام فرمود: «المؤمن إذا غضب لم یخرجه غضبه عن حق و إذا رضی لم یدخله رضاه فی باطل و إذا قدر لم یأخذ أكثر من حقه» (حلی، ۱۴۰۸ ق: ۲۹۲) «مؤمن هرگاه خشمگین شود، خشمش او را از [راستی و] درستی بیرون نمی‌برد و هرگاه خرسند شود، خشنودی‌اش او را به بیراهه نمی‌کشاند و هرگاه توان یابد، بیش از حقش بر نمی‌دارد.»

۳-۱-۱۰. گذشت

گاهی خطاکار، کینه‌آمور یا ناهی را به دل می‌گیرد و به اوستمی روا می‌دارد. در چنین موقعیتی، گذشتِ خردمندانه می‌تواند زمینه دگرگونی فکری و رشد روحی او را فراهم آورد؛ «از امام رضا درباره بهترین بندگان پرسیدند. فرمود: «الذین إذا أحسنوا استبشروا و إذا أساءوا استغفروا و إذا أعطوا شكروا و إذا ابتلوا صبروا و إذا غضبوا عفوا» (ابن شعبه، ۱۴۰۴ ق: ۴۴۵) «آنان کسانی هستند که هرگاه نیکی کنند شاد شوند و هرگاه بدی کنند [از خدا] آمرزش خواهند و هرگاه چیزی به آنان داده شود، سپاس گویند و هرگاه گرفتار شوند شکیبایی ورزند و هرگاه خشمگین شوند، گذشت پیشه کنند» و در سخنی دیگر فرمود: «ما التقت فئتان قط إلا نصر أعظمهما عفا» (ابن شعبه، ۱۴۰۴ ق: ۴۴۶)؛ «هرگز دو گروه با هم رودررو نشدند، مگر آنکه پیروزشان گروهی است که بیشتر گذشت کند.» جلودی که از فرماندهان هارون الرشید بود و به دستور او برای کنترل مدینه، به شدت بر خاندان پیامبر تاخت و جنایت‌های فراوانی مرتکب شد، در زمان حکومت مأمون با ولایت‌عهدی امام رضا مخالفت کرد و زندانی شد. دیری نگذشت که مأمون او را از زندان احضار کرد. امام رضا علیه السلام که در کنار مأمون نشسته بود، فرمود: «هب لی هذا الشیخ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۶۱) «این پیرمرد را به خاطر من ببخشید [و آزادش کنید]». مأمون گفت: این همان کسی است که دختران پیامبر را برهنه کرد! جلودی که خیال می‌کرد امام از وی بدگویی می‌کند، به مأمون

گفت: ای امیرالمؤمنین، تو را به خدا و خدمتی که به هارون کرده‌ام سوگند می‌دهم که سخن او را نپذیرید و مأمون که از مخالفت‌های او به تنگ آمده بود، دستور داد تا وی را اعدام کنند (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۶۱ و ۱۶۲).

۳-۱-۱۱. انصاف

باید به جای سرزنش پیوسته خطاکار، شرایط او را در نظر گرفت تا واکنشی منصفانه و عادلانه داشت و از تندروی و سرزنش بیش از اندازه نسبت به وی دوری کرد؛ از این‌رو، یکی از شرایط امر و ناهی، انصاف است (ابن‌شعبه، ۱۴۰۴ ق، ۳۵۸)، بلکه «[یکی] از ویژگی‌های مؤمن، انصاف با مردم [در همه امور] است» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۲۴۱) و با همین ویژگی می‌توان دوستی و محبت آنان را به دست آورد (اربلی، ۱۳۸۱ ق، ج ۲: ۳۴۹)، چراکه از برترین کارها «انصاف با مردم از سوی خودت است، تا آنجا که برای دیگران چیزی را نپسندی، مگر اینکه همان را برای خود پسند کنی» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۱۴۴). امام رضا علیه السلام فرمود: «التَّوَّاضُّعُ أَنْ تُغْطِيَ النَّاسَ مَا تُحِبُّ أَنْ تُغَطَّاهُ» (همان: ۱۲۴)؛ «فروتنی آن است که به مردم [همان] چیزی [از گفتار و رفتار] دهی که دوست داری به تو دهند» و در گفتار و رفتار با مردم چنان باشی که دوست داری با تو باشند و همان را برایشان بپسندی که برای خود می‌پسندی.

۳-۱-۱۲. دوستی با مردم

برخی با نگاه‌های تنگ‌نظرانه و روش‌های نادرست، این فریضه را چنان بر مردم تنگ می‌گیرند که همگان از دستشان به ستوه می‌آیند؛ امام رضا علیه السلام فرمود: «مردم دو دسته‌اند: یکی آنکه با مرگ آسوده می‌شود و [او از رنج بیماری و دردهای دنیا راحت می‌شود] و دیگری آنکه مردم با مرگش از دست وی آسوده می‌شوند» (ابن بابویه، ۱۳۶۱: ۲۸۹) و حال آنکه جز با ارتباط اجتماعی درست و سالم، نمی‌توان از دیگران انتظار داشت به نیکی‌ها گرایش یابند و از بدی‌ها دوری گزینند. رفتار دوستانه و فروتنانه با دیگران به ویژه زبردستان، بذر دوستی و محبت را می‌افشانند و فضای برابری و صفای برادری را می‌گسترانند و آنان را برای شنیدن و پذیرش امر و نهی‌های خیرخواهانه و دلسوزانه آماده می‌سازد؛ از این‌رو، امام رضا علیه السلام فرمود: «التَّوَدُّدُ إِلَى النَّاسِ نَصْفُ الْعَقْلِ» (ابن‌شعبه، ۱۴۰۴ ق: ۴۴۳)؛ «دوستی با مردم نیمی از خردمندی است.» سیره عملی ایشان در برخورد با زبردستان و نهایت مدارا و محبت و دوستی با آنان، الگوی ارزشمندی برای همگان به ویژه دولتمردان است که نه تنها حقوق اجتماعی کارگزاران و مردم را رعایت کنند، بلکه به عواطف، احساسات و نیازهایشان هم توجه کافی داشته باشند. یاسر، خدمتکار امام گوید: «امام رضا هر وقت فرصت پیدا می‌کرد همه خدمتگزاران را از کوچک و بزرگ نزد خود جمع می‌کرد و با آنان

[صمیمانه] گفت و گو می کرد، [طوری که] او با آن‌ها و آن‌ها با او [انس گرفته و] صمیمی می شدند. هرگاه [امام] سر سفره می نشست، از هیچ کدام غفلت نمی کرد و همه، چه کوچک و چه بزرگ، حتی اصطبل دار و حجامتگر را با خود بر سر سفره می نشاند» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۵۹). نادر، دیگر خدمتکار امام گوید: «امام رضا بارها حلوائی گردو را لقمه می کرد و به من می داد» (برقی، ۱۳۷۱ ق، ج ۲: ۴۲۴) و «هنگام غذا خوردن یکی از ما [خدمتکاران]، هیچ کاری از او نمی خواست [و منتظر می ماند] تا اینکه [سیر می شد و] از غذایش دست می کشید» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۶: ۲۹۸).

۳-۱-۱۳. آزار نرساندن

از مهم ترین بایسته های اخلاقی در اجرای امر به معروف و نهی از منکر، اذیت نکردن و آزار ندادن دیگران است؛ چراکه بی توجهی به این نکته، موجبات دلزدگی و دین گریزی آنان را فراهم خواهد آورد. آزار نرساندن «از [نشانه های] بلوغ فکری» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۲۰) و «مایه سربلندی [و ارجمندی] مؤمن» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۱: ۴۷۲) بلکه «برترین شیوه صله رحم» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۱۶۵) است. از امام رضا علیه السلام نقل است: «هیچ کس به کمال خردمندی نمی رسد، مگر اینکه ۱۰ ویژگی داشته باشد، [نخست آنکه دیگران] به خیر او امید داشته باشند و از شرش در امان باشند» (ابن شعبه، ۱۴۰۴ ق: ۴۴۳)، بلکه «مسلمان کسی است که [دیگر] مسلمانان از [شر] زبان و دستش در امان باشند» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۴)، پس «با خویشانت در ارتباط باش، هر چند [اندک و] به دادن جرعه ای آب باشد و برترین صله رحم، آزار نرساندن به آنان است؛ همچنان که خداوند فرمود: صدقه های تان را با منت و آزار تباه نکنید (بقره، ۲۶۴)» (ابن شعبه، ۱۴۰۴ ق: ۴۴۵).

۳-۱-۱۴. خوش رویی

به همان اندازه که اخم و ترش رویی دافعه دارد، خوش رویی و خوش خلقی نیز جاذبه دارد. مؤمن اندوهش را در دل پنهان و شادی اش را با دیگران تقسیم می کند (دیلمی، ۱۴۰۸ ق: ۱۱۵)؛ چراکه خوش رویی خشم و کینه را از بین می برد (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۱۰۳)، زندگی را گوارا می سازد (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۲۵۵)، نهال دوستی را می نشاند (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۴۳۴) و میوه عشق و محبت را به صاحبانش ارزانی می دارد (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۳۳۲). امام رضا علیه السلام از پدرانش از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل می کند: «جبرئیل از سوی پروردگار جهانیان بر من فرو آمد و گفت: ای محمد، خوش اخلاق باش زیرا بد اخلاقی خیر دنیا و آخرت را [از بین] می برد؛ [آن گاه پیامبر افزود:] آگاه باشید که شبیه ترین شما به من، خوش اخلاق ترین شماست» (ابن بابویه، ۱۳۶۲ ق: ۲۷۰). این سفارش ها درباره خانواده از تأکید و اهمیت بیشتری برخوردار است؛ چراکه «خانواده مرد، اسیران اویند و محبوب ترین بندگان نزد خداوند [کسی است که] نیکوکارترین آنان نسبت به

اسیرانش است» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۳: ۵۵۵). از این رو، امام رضا علیه السلام از پدراناش از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل فرمود: «کسی ایمانش از همه بهتر است که اخلاقش نیکوتر و با خانواده‌اش مهربان‌تر است و من مهربان‌ترین شما با خانواده‌ام هستم» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۳۸). همچنین در سخنی دیگر به نقل از پیامبر فرمود: «نزدیک‌ترین شما به جایگاه من در روز رستاخیز، خوش اخلاق‌ترین شما و بهترین‌تان برای خانواده‌اش است» (همان: ۳۸).

۳-۱-۱۵. خوش‌گمانی به برادران دینی

اساس جامعه دینی، بر برادری (حجرات، ۱۰)، دوستی و اعتماد به یکدیگر استوار است (ن.ک. کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۳۶۲). در این فضای اعتمادگونه، بدبینی و بداندیشی از جامعه رخت برپسته (حجرات، ۱۲؛ نور، ۱۲؛ تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۹۲)، آرامش روانی حاکم (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۲۵۳ و ۲۵۴) و زندگی گوارا می‌شود (همان: ۹۲). از امام رضا علیه السلام نقل است: «هیچ کس به کمال خردمندی نمی‌رسد مگر اینکه ۱۰ ویژگی داشته باشد... کسی را نبیند مگر اینکه گوید او از من بهتر و پارساتر است؛ [زیرا] مردم دو دسته‌اند: کسانی که بهتر و پارساتر از اویند و کسانی که [به ظاهر] بدتر و فروتر از اویند. پس اگر کسی را دید که بدتر و فروتر از او بود، بگویند شاید [کارها یا صفات] نیک او پنهان است و این به سود اوست [چراکه او را از خود بزرگ‌بینی در امان می‌دارد] و [لی کارها و صفات] نیک من آشکار است و این به زیان من است [چون می‌تواند زمینه‌ساز خودپسندی و خودبزرگ‌بینی من باشد] و هر گاه کسی را دید که از او بهتر و پارساتر است، برایش فروتنی کند تا [با تلاش] به [صفت خوب] او برسد. پس اگر چنین کند، جایگاهش ارجمند گردد، کار نیکش لذت‌بخش شود، به نیکی از او یاد برند و برتر از مردم زمانه شود» (ابن شعبه، ۱۴۰۴ ق: ۴۴۳). البته مؤمنی که زیرک (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۸۹) و آشنا به زمانه است (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۲۷)، با میانه‌روی در همه کارها (همان: ۸۶) و از جمله این ویژگی، از خوش‌بینی بیش از اندازه پرهیز می‌کند و به دام ساده‌لوحی گرفتار نمی‌شود (نهج البلاغه، حکمت ۱۱۴).

۳-۲. خردورزی

خردورزی در امر به معروف و نهی از منکر، لوازم و نمودهایی دارد؛ از جمله:

۳-۲-۱. توجه به سطح فهم و شناخت مخاطب

مردم شناخت و ظرفیت یکسانی ندارند، پس امر و ناهی بایستی در بیان آموزه‌های دینی، متناسب با سطح شناخت و درک آنان سخن گویند (ن.ک. کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۲۳) و باری

بیش از توان بر عهده‌شان نگذارند، چراکه «خداوند هیچ کس را جز به اندازه توانش تکلیف نمی‌کند» (بقره: ۲۸۶). یونس بن عبدالرحمن که از یاران خاص امام رضاست (ن.ک. نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۴۴۶؛ کشی، ۱۳۴۸: ۴۸۳-۴۹۸)، به امام شکوه برد که برخی از پیروان شما به دلیل روایات ناب و عمیقی که نقل می‌کنم، مرا کافر می‌خوانند! امام فرمود: «دارهم فیان عقولهم لا تبلیغ» (کشی، ۱۳۴۸: ۴۸۸) «با آنان نرمش [و سازگاری] داشته باش، زیرا فهمم [بلندای] سخنت برایشان دشوار است.»

۲-۲-۲. رعایت شرایط و مقتضای حال مخاطب

زیباشناسی آموزه‌های دینی و درک ظرایف سخنان پیشوایان، نیازمند تطبیق درست آن آموزه‌ها بر مقتضای زمانه است و با این شیوه، می‌توان گوهر ناب زندگی را از دریای دانش ایشان بیرون کشید و به جویندگان حقیقت عرضه کرد. امام رضا علیه السلام فرمود: «رَحِمَ اللَّهُ عَبْدًا أَحْيَا أَمْرَنَا فَقُلْتُ لَهُ فَكَيْفَ يُحْيِي أَمْرَكُمْ قَالَ يَتَعَلَّمُ عُلُومَنَا وَيُعَلِّمُهَا النَّاسَ فَإِنَّ النَّاسَ لَوْ عَلِمُوا مَخَاسِنَ كَلَامِنَا لَاتَّبَعُونَا» (ابن بابویه، ۱۳۶۱: ۱۸۰) «خدا رحمت کند بنده‌ای که امر ما را زنده بدارد. راوی پرسید: چگونه امر شما را زنده بدارد؟ فرمود: دانش‌های ما را بیاموزد و به مردم یاد دهد؛ زیرا اگر مردم با سخنان زیبای ما آشنا شوند، از ما پیروی می‌کنند.» گاهی سخن درست در جای نادرست، معنای بدی به مخاطب القا می‌کند و واکنش بدتری از سوی او در پی دارد و چه بسا پندی دلنشین که در زمان نامناسب، اثرش را از دست می‌دهد؛ بنابراین همواره بایستی تناسب گفتار و رفتار را با شرایط مخاطب سنجید و مقتضای حال او را در نظر گرفت؛ «گروهی در خراسان نزد امام رضا آمدند و گفتند: افرادی از خاندان تو رفتارهای بدی انجام می‌دهند، کاش آن‌ها را نهی کنید. امام [که نصیحت آنان را کارساز نمی‌دانست] فرمود: چنین نمی‌کنم. گفته شد: چرا؟ فرمود: «لَأَنِّي سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ النَّصِيحَةُ خَشْنَةٌ» (همان، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۲۹۰) «زیرا [این سخن را] از پدرم شنیدم که اندرز [برای شنونده، سنگین و] سخت است [و گاه تأثیر عکس دارد]». آنکه درک درستی از مخاطب و شرایط حاکم بر او دارد، خود و دیگران را گرفتار نمی‌سازد بلکه با هر کس، مطابق با شرایط و مقتضای حالش معاشرت می‌کند؛ امام رضا علیه السلام در سخنی دیگر فرمود: «اصحاب السلطان بالحذر و الصديق بالتواضع و العدو بالتحرز و العامة بالبشر» (حلی، ۱۴۰۸ق: ۲۹۹) «در کنار حاکم محتاط باش، با دوست فروتن باش، با دشمن هشیار باش و با مردم خوشرو باش.»

۳-۲-۳. پیشگیری از اختلاف

خردورزی اقتضا می‌کند برای جلوگیری از اختلاف و لغزش‌های احتمالی، زمینه‌های آن را تا حد امکان کاهش دهیم. برای نمونه، قرارداد پیش از کار با شرایط روشن و دستمزد معین، تا حد زیادی از اختلاف و دعواهای آینده پیشگیری می‌کند، ولی بدون آن، زمینه نارضایتی طرفین فراهم است؛ «سلیمان بن جعفر جعفری گوید: برای انجام کاری همراه امام رضا بودم. [بعد از پایان کار، وقتی] خواستم به خانه‌ام برگردم، [تعارف کرد و] فرمود: با من بیا و امشب پیش ما بمان. [پذیرفتم و] با ایشان به طرف منزلشان راه افتادیم. هنگامی که وارد خانه‌اش شد، خدمتکارانش را دید که در محل چهارپایان گل کاری می‌کنند و کارگر غریبی را نیز به کار گمارده‌اند. فرمود: این کیست که با شما است؟ گفتند: کمکمان می‌کند و چیزی [برای دستمزد] به او می‌دهیم. فرمود: آیا مزدش را تعیین کرده‌اید؟ گفتند: نه؛ هر مقدار به او بدهیم، راضی است. امام خیلی ناراحت شد و آنان را تنبیه کرد. عرض کردم: فدایت شوم، چرا خودتان را اذیت می‌کنید؟ فرمود: چند بار آنان را از چنین روشی نهی کرده‌ام [و گفته‌ام] که کسی را برای کاری نگمارید [و استخدام نکنید]، مگر اینکه دستمزدش را تعیین کرده باشید. بدان که هر کس بدون اینکه مزدش را تعیین کنی برای تو کاری انجام دهد، آن گاه [پس از پایان کار، حتی] سه برابر دستمزدش را هم به او بدهی، گمان می‌کند از آن کم گذاشته‌ای! ولی وقتی [پیش از کار] دستمزدش را تعیین کنی و [بعد همان را] پرداخت کنی، از تو برای خوش قولی‌ات تشکر می‌کند. پس اگر [حتی] اندکی هم بر آن بیفزایی، می‌فهمد و می‌داند که تو [سخت‌مندان] بر آن افزوده‌ای» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵: ۲۸۸).

۳-۲-۴. پرهیز از جز و بحث

جز و بحث و بگو مگو، حتی در جایی که حق با ما باشد، نه تنها سودی ندارد (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۳۰۰) بلکه زمینه‌ساز تنش و درگیری است. هدف از این پیکار لفظی و نبرد کلامی، پاسداشت حق نیست؛ بلکه پیروزی بر مخاطب است، هر چند به اهانت و تحقیر وی بینجامد. از این صفت نکوهیده، به جدال و مرء‌یاد شده است (ن. ک. کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۳۰۰؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۲: ۲۳۶) و رهاوردی جز بدبینی (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۳۰۰) و دودلی ندارد (کراچکی، ۱۴۱۰ ق، ج ۱: ۲۷۹). امام رضا علیه السلام فرمود: «لا تمارین العلماء فی فضوک و لا تمارین السفهاء فی جهلوا علیک» (مفید، ۱۴۱۳ ق، الإختصاص: ۲۴۵) «با دانشمندان [در سخن] ستیز مکن که رهایت می‌کنند و با نابخردان [نیز] ستیز مکن که بر تو نادانی می‌کنند» و در سخنی دیگر فرمود: «إن الله یبغض القیل و القال و إضاعة المال و كثرة السؤال» (ابن شعبه، ۱۴۰۴ ق: ۴۴۳) «همانا خدا

بگومگو] و جز و بحث] و تلف کردن ثروت [و بی‌برنامگی اقتصادی] و درخواست زیاد از دیگران [که خلاف عزت نفس است] را دشمن دارد.»

۳-۲-۵. دخالت نکردن در امور حلال و مباح

نمی‌توان در کارهایی که عقل و شرع حلال و مباح دانسته، ممنوعیت و مانع‌تراشی ایجاد کرد (مائده، ۸۷ و ۸۸؛ همچنین ن. ک. کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵: ۴۹۶؛ بخاری، ۱۴۲۲ ق: ۲/۷؛ قشیری نیشابوری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲: ۱۰۲۰). امام رضا علیه السلام فرمود: «اجعلوا لأنفسکم حظاً من الدنیا بإعطائها ما تشتهی من الحلال و ما لم ینبل المروءة و لا سرف فیه و استعینوا بذلك علی أمور الدین» (فقه الرضا، ۱۴۰۶ ق: ۳۳۷) «برای خودتان بهره‌ای از دنیا قرار دهید، به این صورت که خواسته‌های دل را از [خوشی‌های] حلال به او بدهید، تا حدی که شرف را از بین نبرد و زیاده‌روی نباشد و به این شیوه، [نفس خود را] بر [انجام درست] کارهای دینی یاری رسانید.» ابی‌خداش مهری گوید: «غلامی از حضرت رضا به نام عبید را در بصره ملاقات کردم. وی گفت: گروهی از مردم خراسان نزد امام رفتند و [وقتی لباس خوش‌رنگ ایشان را دیدند] به او گفتند: مردم خوششان نمی‌آید که شما این گونه لباس [خوب و گران‌قیمت] بپوشید. امام فرمود: یوسف که پیامبر و فرزند پیامبر بود، جامه دیبا و شلوار زربافت می‌پوشید و در مجالس آل فرعون می‌نشست و این‌ها [مقام معنوی] او را تباه نکرد. آن [شیوه] در صورتی ناپسند است که خرج ضروری‌تری در پیش باشد. آنچه بر پیشوا لازم است، دادگری در حکم، وفای به پیمان و راستگویی در سخن است [و نه کهنه‌پوشی!]. آنچه خدا از کم و زیاد حلال و حرام کرده، روشن است» (طبرسی، ۱۴۱۲ ق: ۹۸). محمد بن عیسی از امام رضا علیه السلام نقل می‌کند: «عوام شیعه دوست دارند که من بر پلاس بنشینم و لباس خشن بپوشم، ولی زمانه اقتضا ندارد» (همان).

۳-۲-۶. پاسداشت حریم جامعه

جامعه، خانه دوم و بزرگ‌تر ماست و باید همواره از حریم آن پاسبانی کنیم؛ چراکه پاک‌ی یا آلودگی جامعه، بر سلامت یا انحراف ساکنان آن تأثیر دارد. یکی از تهدیدهای مهم در این باره، آشکار کردن گناه است که قبح جمعی آن را فرو ریخته و جامعه را با خطر آلودگی فراگیر مواجه می‌سازد. گناه پنهانی همانند آتشی کوچک در یک جای معین است که به‌سرعت می‌توان آن را خاموش کرد، ولی گناه آشکار همانند آتشی فراگیر است که جاهای بسیاری را درگیر می‌کند و کنترل آن دشوار است. از این‌رو، کسانی که قبح گناه را در جامعه می‌شکنند، در آلودگی افراد دیگر سهیم خواهند بود و آنان که حریم جامعه را پاس می‌دارند، امید بخشایش را برای خود نگه می‌دارند. امام رضا علیه السلام به نقل از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «الْمُسْتَتِرُ بِالْحَسَنَةِ يَعْدِلُ سَبْعِينَ حَسَنَةً

و الْمُدْبِعُ بِالسَّيِّئَةِ مَحْدُولٌ وَ الْمُسْتَتِرُ بِهَا مَغْفُورٌ لَهُ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۴۲۸)؛ «آنکه کار نیک‌ی را پنهانی انجام دهد، [ارزشی] برابر با هفتاد کار نیک دارد و آنکه کار بدی را [آشکارا انجام و] نشر دهد، [در نگاه مردم و همچنین در سرای دیگر] خوار شود و آنکه آن را پنهانی انجام دهد، [با توبه] آمرزیده شود.»

۴. نتیجه‌گیری

امر به معروف و نهی از منکر، یعنی واداشتن به نیک‌ی‌ها و بازداشتن از بدی‌ها. کاری که از دیدگاه عقل یا شرع نیک شمرده شود معروف و کاری که بد به‌شمار رود، منکر است.

مطابق معارف رضوی، کنشگری امر به معروف و ناهی از منکر، به ترتیب در سه مرحله قلبی، گفتاری و رفتاری، در قالب باورمندی امر و ناهی و آگاه‌سازی علمی و عملی مخاطب نمود دارد. باورمندی او اقتضا می‌کند که در دل نسبت به فرمانبرداری خداوند، خشنود و از نافرمانی او اندوهگین شود و این شادی یا ناراحتی درونی، آثار بیرونی دارد مانند سلام نکردن، ترک کردن، همکاری نکردن. امر و ناهی در مرحله گفتاری، بر آگاه‌سازی مخاطب تأکید دارد و با بهره‌گیری از روش‌های گوناگون مانند اندرز، تحلیل و تبیین، بیان سود و زیان دنیوی یا پاداش و کیفر اخروی، بیان نتیجه و عاقبت، هشدار، راهنمایی و مشاوره، توضیح حکمت احکام، دلیل اقناعی، گفت‌وگو و مناظره (تلاش می‌کند تا او را از نادانی، برداشت سطحی، تشخیص اشتباه، غفلت یا گرایش ناروا رهانیده و با چهره زیبای حق، آشنا و نزدیک سازد. در مرحله سوم نیز با تکیه بر رفتارهای سازنده، بُعد عملی آگاهی را در وی تقویت کرده و با روش‌های گوناگون (مانند ارائه جایگزین مناسب، تشویق درستکاران و سپاس از نیکوکاران، شیوه متفاوت از رفتار با فرزندان به ویژه کودکان و انتقاد خیر خواهانه از مسئولان)، سلوک عملی این فریضه را به نمایش می‌گذارد.

آمیختگی احکام و اخلاق در آیات قرآن و سیره امام رضا (علیه السلام)، همچنین تکرار و توضیح واژه عقل (خرد) در بسیاری از روایات نقل شده از ایشان درباره امر به معروف و نهی از منکر، بیانگر این نکته است که اخلاق مداری و خردمندی، پایه این فریضه است و نادیده گرفتن آن، نه تنها تأثیر این فریضه را بی‌فروغ یا کم‌سو خواهد کرد، بلکه موجبات تنش با دیگران و دین‌گریزی آنان را فراهم خواهد آورد.

لازمه خردمندی در اجرای این فریضه، صفاتی در نفس امر و ناهی و چارچوبی در عمل آن هاست؛ صفاتی مانند: دانایی و مهارت، عامل بودن، الگو و نمونه، آراستگی و رعایت بهداشت،

ادب در گفتار و رفتار، شکیبایی، نرم‌خویی، کنترل خشم، گذشت، انصاف، دوستی با مردم، آزار نرساندن، خوش‌رویی و خوش‌گمانی نسبت به برادران دینی، و چارچوبی مانند: توجه به سطح فهم و شناخت مخاطب، رعایت شرایط و مقتضای حال او، پیشگیری از اختلاف، پرهیز از جز و بحث، دخالت نکردن در امور حلال و مباح و پاسداشت حریم جامعه. هر چه این عوامل در امر و ناهمی نمود بیشتری داشته باشد، این فریضه نیز اثرگذاری بهتر و ماندگارتر خواهد داشت.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ق). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ابن الأثیر، علی بن محمد. (۱۳۸۵ق). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دار صادر.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۲ق). *الأمالی*. تهران: انتشارات کتابخانه اسلامی.
- _____ (۱۳۵۷). *التوحید*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- _____ (۱۳۷۸ق). *عیون أخبار الرضا*. تهران: نشر جهان.
- _____ (بی تا). *علل الشرائع*. قم: انتشارات مکتبه الداوری.
- _____ (۱۳۶۱). *معانی الأخبار*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- _____ (۱۴۱۳ق). *من لا یحضره الفقیه*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- ابن شعبه، حسن بن شعبه حرانی. (۱۴۰۴ق). *تحف العقول*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- ابن شهر آشوب مازندرانی. (۱۳۷۹ق). *مناقب آل ابی طالب*. قم: مؤسسه انتشارات علامه.
- ابن مسکویه، احمد بن محمد. (۱۳۷۶). *تجارب الامم و تعاقب الهمم*. تهران: چاپ ابوالقاسم امامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر.
- اربلی، علی بن عیسی. (۱۳۸۱ق). *کشف الغمة*. تبریز: مکتبه بنی هاشمی.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۲۲ق). *صحیح البخاری*. دمشق: نشر دار طوق النجاة.
- برقی، احمد بن محمد. (۱۳۷۱ق). *المحاسن*. قم: دار الکتب الإسلامیه.
- تفسیر الإمام العسکری*. (۱۴۰۹ق). قم: انتشارات مدرسه امام مهدی.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۶۶). *غرر الحکم و درر الکلم*. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). *وسائل الشیعة*. قم: مؤسسه آل البيت.
- حلی، علی بن یوسف. (۱۴۰۸ق). *العدد القویة*. قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی.
- حمیری قمی، عبدالله بن جعفر. (بی تا). *قرب الإسناد*. تهران: انتشارات کتابخانه نبوی.
- خاتمی، سیدجواد؛ خاتمی، سیده سمیه. (۱۳۹۲). «امر به معروف و نهی از منکر و روش‌های تأثیرگذار آن از منظر امام رضا». *معرفت حقوقی*. سال دوم. شماره دوم. صص: ۷-۲۶.
- دستغیب، سید عبدالحسین. (۱۳۹۰). *امر به معروف و نهی از منکر در سیره رضوی* (چکیده مقالات). مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- دیلمی، حسن بن ابی الحسن. (۱۴۰۸ق). *أعلام الدین*. قم: مؤسسه آل البيت.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب القرآن*. دمشق: الدار الشامیه، دمشق.
- راوندی، قطب الدین. (۱۴۰۹ق). *الخرائج و الجرائح*. قم: مؤسسه امام مهدی.
- شعیری، تاج الدین. (۱۳۶۳). *جامع الأخبار*. قم: انتشارات رضی.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ق). **الإحتجاج**. مشهد: نشر مرتضی.
- طبرسی، حسن بن فضل. (۱۴۱۲ق). **مکارم الأخلاق**. قم: انتشارات شریف رضی.
- طبرسی، علی بن حسن. (۱۳۸۵ق). **مشكاة الأنوار**. نجف: کتابخانه حیدریه.
- طبرسی، فضل بن حسن. (بی تا). **إعلام الوری**. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- _____ (۱۳۷۲). **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۶۲). **مجمع البحرین**. تهران: مکتبه المرتضویة.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). **الأمالی**. قم: انتشارات دارالثقافة.
- عطاردی، عزیزالله. (۱۴۰۶ق). **مسند الإمام الرضا**. مشهد: آستان قدس.
- عباشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ق). **تفسیر العباشی**. تهران: چاپخانه علمیه.
- غزالی، محمد. (بی تا). **إحیاء علوم الدین**. بیروت: دار الکتب العربی.
- فاضل مقداد، مقداق بن عبدالله. (۱۴۱۹ق). **کنز العرفان فی فقه القرآن**. قم: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
- فتال نیشابوری، محمد بن حسن. (بی تا). **روضه الواعظین**. قم: انتشارات رضی.
- فقه الرضا**. (۱۴۰۶ق). مشهد: انتشارات کنگره جهانی امام رضا (علیه السلام).
- فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۲۸ق). **المصباح المنیر**. بیروت: المکتبه العصریة.
- قشیری نیشابوری، مسلم بن حجاج. (۱۴۱۲ق). **صحیح مسلم**. قاهره: دار الحدیث.
- کراچکی، ابوالفتح. (۱۴۱۰ق). **کنز الفوائد**. قم: انتشارات دار الذخائر.
- کریمی، عبدالعظیم. (۱۳۹۰). **تربیت چه چیز نیست؟**. تهران: نشر منادی تربیت.
- کشاورز یامچی، یونس. (۱۳۹۸). «مخاطب شناسی در امر به معروف و نهی از منکر با الگوگیری از سیره رضوی». **پژوهش های معاصر در علوم و تحقیقات**. سال اول. شماره ۵. تهران. صص: ۸۷-۹۴.
- کشی، محمد بن عمر. (۱۳۴۸). **رجال الکشی**. مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵). **کافی**. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۴ق). **بحار الأنوار**. بیروت: مؤسسة الوفاء.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). **تفسیر نمونه**. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۶). **مجموعه آثار شهید مطهری**. ج ۱۷، تهران: صدرا.
- _____ (۱۳۸۹). **مجموعه آثار شهید مطهری**. ج ۲، صدرا. تهران: صدرا.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان. (۱۴۱۳ق). **الأمالی**. قم: کنگره شیخ مفید.
- _____ (۱۴۱۳ق). **الإختصاص**. قم: کنگره شیخ مفید.
- _____ (۱۴۱۳ق). **الإرشاد**. قم: کنگره شیخ مفید.
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۰۷ق). **رجال النجاشی**. قم: انتشارات جامعه مدرسین.

References

- The Holy Quran. [In Arabic]
- Nahj al-Balaghah. [In Arabic]
- Abu'l-Fath Razi, Hussein ibn Ali (1987). Rawd al-Jinan wa Ruh al-Janān fi Tafsir al-Quran. Mashhad: Islamic Studies Foundation of Aṣṭān Quds Razavi. [In Persian]
- Ibn Asir, Ali ibn Muhammad. (1965). Al-Kamil fi al-Tarikh. Beirut: Dar Sadr. [In Arabic]
- Ibn Babwayh, Muhammad ibn Ali. (1943). Al-Amali. Tehran: Islamic Library Publications. [In Arabic]
- _____. (1978). Al-Tawhid. Qom: Jam'iyyat al-Mudarrisin Publications. [In Arabic]
- _____. (1958). 'Uyūn Akhbar al-Ridā. Tehran: Jahan Publications. [In Arabic]
- _____. (n.d.). 'Ilal al-Shara'i'. Qom: Maktabat al-Dawri Publications. [In Arabic]
- _____. (1982). Ma'ānī al-Akhbār. Qom: Jam'iyyat al-Mudarrisin Publications. [In Arabic]
- _____. (1992). Man La Yahduruhu al-Faqih. Qom: Jam'iyyat al-Mudarrisin Publications. [In Arabic]
- Ibn Shuḅbah, Hasan ibn Shuḅbah Harrani. (1983). Tuḥaf al-'uqūl. Qom: Jam'iyyat al-Mudarrisin Publications. [In Arabic]
- Ibn Shahr Ashoub, Muhammad ibn Ali (1959). Manaḳib Al Abi Tali. Qom: Allamah Publications Institute. [In Arabic]
- Ibn Miskawayh, Ahmad ibn Muhammad. (1997). Tajārib al-ummām wa ta'āqub al-himam. Tehran: Abu al-Qasim Imami Press. [In Arabic]
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram (1993). Lisan al-Arab, Beirut: Dar Sader. [In Arabic]
- Arbili, Ali ibn Isa (1961). Kashf al-Ghummah. Tabriz: Maktabah Bani Hashimi. [In Arabic]
- Bukhari, Muhammad ibn Ismail (2001). Sahih al-Bukhari. edited by Muhammad Zahir ibn Nasser al-Nasir. Damascus: Dar Taoq al-Najah Publishing. [In Arabic]
- Barqi, Ahmad ibn Muhammad (1951). al-Mahasin. Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Tafsir Imam Al-'Askari. (1988). Qom: Imam Mahdi School Publications. [In Arabic]
- Tamimi Amedi, Abdulwahid ibn Muhammad (1987). Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim. Qom: Publications of the Office of Islamic Propaganda. [In Arabic]
- Horr Ameli, Muhammad ibn Hasan (1988). Wasa'il al-Shi'ah. Qom: Al al-Bayt Institute. [In Arabic]
- Helli, Ali ibn Yusuf. (1987). Al-'Adad al-Qawiyah. Qom: Ayatollah Marashi Library Publications. [In Arabic]
- Hemyari, Abdullah ibn Ja'far (n.d.). Qurb al-Isnad. Tehran: Ninava Library Publications. [In Arabic]
- Khatami, Seyyed Javad; Khatami, Seyyede Somayeh. (2013). « the Promotion of Virtue and the Prevention of Vice and Its Effective Methods from the Perspective of Imam Reza.» Ma'arefat-e Houghghi(Legal Knowledge) . Vol. 2, No. 2, pp. 7-26. [In Persian]

- Daštghayb, Seyyed 'Abd al-Hussein. (2011). the Promotion of Virtue and the Prevention of Vice in Rezavi conduct (Abstract of Articles). Mashhad: Aṣṭan Quds Razavi Islamic Research Foundation. [In Persian]
- Deylami, Hasan ibn Abi al-Hasan. (1987). A 'lām al-Din. Qom: Al-Al al-Bayt Institute. [In Arabic]
- Raghib Isfahani, Hussein ibn Muhammad (1991). al-Mufradat fi Gharib al-Quran. edited by Safwan Adnan Dawudi. Damascus: Dar al-Shamiah. [In Arabic]
- Rawandi, Qutb al-Din. (1988). Al-Kharāj wa al-Jarāh. Qom: Imam Mahdi Institute. [In Arabic]
- Shu'ari, Taj al-Din. (1404). Jami' al-Akhbar. Qom: Radi Publications. [In Arabic]
- Tabataba'i, Seyyed Muhammad Hossein (1996). al-Mizan fi Tafsir al-Quran. Qom: Office of Islamic Publications. [In Arabic]
- Tabarsi, Ahmad ibn Ali. (1982). Al-Ihtijaj. Mashhad: Morteza publications. [In Arabic]
- Tabarsi, Hasan ibn Fazl (1991). Makarim al-Akhlaq. Qom: Sharif Razi Publications. [In Arabic]
- Tabarsi, Ali ibn Hasan. (1965). Mishkat al-Anwar. Najaf: Haydariyah Library. [In Arabic]
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan. (n.d.). Islam al-Wara. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah. [In Arabic]
- Tabarsi, Fazl ibn Hassan (1993). Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran. Tehran: Naser Khosro Publications. [In Arabic]
- Tarihi, Fakhr al-Din ibn Muhammad. (1983). Mujam al-Bahrain. Tehran: Maktabat al-Murtazaw-iyya. [In Arabic]
- Tusi, Muhammad ibn Hasan. (1993). Al-Amali. Qom: Dar al-Thaqafah Publications. [In Arabic]
- Atarodi, Azizullah. (1985). Musnad al-Imam al-Ridā. Mashhad: Aṣṭan Quds. [In Arabic]
- Uyayashi, Muhammad ibn Mas'ud. (1960). Tafsir al-'Uyayashī. Tehran: 'Ilmiyah Printing Press. [In Arabic]
- Ghazali, Muhammad. (n.d.). Ihyā' 'Ulūm al-Din. Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic]
- Fazel al-Meghdād, Meghdād ibn 'Abd Allāh. (1998). Kañz al-'irfān fi fiqh al-Qur'ān. Qom: World Assembly for Approaching Islamic Sects. [In Arabic]
- Fattal Nishaburi, Muhammad ibn Hasan (n.d.). Rawdat al-Wa'izin. Qom: Razavi Publications. [In Arabic]
- Fiqh al-Rezā. (1985). Mashhad: Publications of the World Congress of Imam Reza (p.b.u.h). [In Arabic]
- Fayyumi, Ahmad ibn Muhammad (2007). al-Misbah al-Munir. Beirut: al-Maktabah al-'Asriyah. [In Arabic]
- Qushairy Nishaburi, Muslim ibn Hajjaj (1991). Sahih Muslim. edited by Muhammad Fuad 'Abd al-Baqi. Cairo: Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Karaji, Abu al-Fath. (1989). Kañz al-Fawa'id. Qom: Dar al-Zakha'ir Publications. [In Arabic]
- Karimi, AbdolAziz. (2011). What is Not Education? Tehran: Monadi Tarbiat Publications. [In Persian]
- Keshavarz Yamchi, Yunes. (2019). «Audience Analysis in the Promotion of Virtue and the Preven-

- tion of Vice Based on the Razavi Conduct.» Contemporary Research in Sciences and Studies. Vol. 1, No. 5. Tehran. pp. 87-94. [In Persian]
- Kashi, Muhammad ibn Umar. (1969). Rijal al-Kashi. Mashhad: Mashhad University Publication. [In Arabic]
- Koleini, Muhammad ibn Yaḡub (1986). al-Kafi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Majlesi, Muhammad Bagher. (1983). Bihar al-anwar. Beirut: Al-Wafaḡ Institution. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, Nasser (1995). Translation of the Quran. Qom: Dar al-Quran al-Karim. [In Persian]
- Mutahhari, Murtaza. (2007). Complete Works. Vol. 17. Tehran: Sadra Publications. [In Persian]
- Mutahhari, Murtaza. (2010). Complete Works. Vol. 24. Tehran: Sadra Publications. [In Persian]
- Mufeed, Muhammad ibn Muhammad ibn Nuḡman. (1992). Al-Amali. Qom: Sheikh Mufeed Congress. [In Arabic]
- Mufeed, Muhammad ibn Muhammad ibn Nuḡman. (1992). Al-Ikhtesas. Qom: Sheikh Mufeed Congress. [In Arabic]
- Mufeed, Muhammad ibn Muhammad ibn Nuḡman. (1992). Al-Irshād. Qom: Sheikh Mufeed Congress. [In Arabic]
- Najashi, Ahmad ibn Ali. (1986). Rijal al-Najashi. Qom: Jamḡiyat al-Mudarrisin Publications. [In Arabic]